

İSTANBUL'DA TARİKAT AYIN VE ZİKİRLERİ

ÖMER TUĞRUL İNANÇER*

Tarikat müntesiplerinin topluca icra ettiği zikir merasimlerine İranlı mutasavvıflar *ayin* derler. Araplar tarikat ayinlerine *hazret* (el-hadrah), *hafla* (Türkçede *ihıtıfıl*), *urs* (düğün yemeği), bazen de *mevlid* gibi adlar vermişlerdir. Osmanlı'da *ayin-i evliyaullah*, *ayin-i ehlullah* denen tarikat törenlerine; sema, mukabele, tevhid de denir. Tarikat ayinleri; müzik, raks, giyim ve davranış biçimleriyle göze ve kulağa hitap ederek insanın yaradılışındaki estetik duyguları harekete geçirirken kişinin *beşerî zevkini ilahî şevke* yüceltir.

İslam dininin bir “mükellefiyet”, bir de “muhabbet” yönü vardır. Yükümlülüklerimizi nasıl yerine getireceğimizi (eda-yı mükellefiyet) din bilginleri öğretirken Allah ve Resul'üne duyulan muhabbetimizi ifade etmede (izhar-ı muhabbet) tasavvuf yolu bize yardımcı olur. Müziğin aşkı dile getirmede ne kadar kudretli bir araç olduğu ise tartışılmaz bir gerçektir. Tarikat ayinleri, Kur'an-ı Kerim'deki “Allah'ı zikrediniz.” anlamındaki ayetlerin uygulanması mahiyetinde ortaya konulmuştur.

Cemaat hâlinde yapılan bir zikir olarak tarikat ayinleri “Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allahı anarlar.” (Al-i İmran, 3/191) ayeti icabı *kuudî* (oturarak), *kıyamî* (ayakta) ve *devranî* (dönerek) olmak üzere üç ana şekilde yapılır. Aslında bütün ayinler oturarak başlar. Fakat *kuudî* ayinlerde hiç ayağa kalkılmaz. Kıyamî ayinlerde kuuddan sonra ayağa kalkılır. Devranî ayinler ise oturarak, ayakta durarak ve hareket ederek yapılır. İstanbul tekkeleri, bütün Osmanlı asırları boyunca ve tekke ve zaviyelerin kapatıldığı 30 Kasım 1925 tarihine kadar bahsi geçen zikir usullerinin kendine özgü estetik tarzı ile en mükemmel şekilde uygulandığı mekânlar olmuştur. Yasaklama kararına rağmen bu usullerin bazıları özel mekânlarda günümüzde de sürdürülmektedir.

KUUDİ AYINLER

Bütün tarikatlarda ayinler, meydana oturulurken -kuuden- başlar. Ancak bazı ayinlerde tekrar oturularak yapılan zikre “kuud tevhidi” adı verilir.

Nakşibendî ayini *hatm-i hâcegân*, hiç ayağa kalkmadan yapılan kuudî ayinin en tipik örneğidir. Nakşibendîlik, tarikatın pîri Bahaeddin Nakşibendî (d. 1318-ö. 1389) hazretlerinden yaklaşık bir asır sonra Şeyh Abdullah-ı İlahî'yle (ö. 1490) Anadolu ve İstanbul'a geldi. Molla İlahî-i Simavî olarak da bilinen Şeyh Abdullah, Zeyrek Camii'ne bitişik tekkenin ilk şeyhidir. Nakşibendîlik, hem Hâce Yusuf-i Hemedanî'nin (ö. 1140) *hâcegân tariki* ekolünden gelen Abdülhâlık-ı Gucdüvanî'yle (ö. 1179) gelişen sessiz zikir (*zikr-i hafi*) hem de Hâce Ahmed Yesevî'yle (ö. 1166) gelişen sesli zikrin (*zikr-i cehri*) benimsendiği bir tarikattır. Nakşibendîliğin (Halidiye, Rabbaniye gibi) zikr-i hafi yapan kollarındaki ayin yalnızca *hatm-i hâcegân*dır. Hatm-i hâcegân, şeyhin işaretleriyle içten okunan ayet ve dualardan oluşan, musikisiz bir ayindir. İstanbul'un en eski Nakşibendî tekkelerinden olan Edirnekapı dışındaki ve Fatih'teki Emir Buharî Ahmed (ö. 1516) ve halifesi Hakîm Çelebi (ö. 1566) tekkelerinde zikr-i hafi yapılırdı.

Ancak kıyamî ve devranî ayini benimsemiş tarikatlarda da şeyhin tekkede bulunmadığı zamanlarda ayini idare eden yetkili kişi, edeben kıyam ve devran yerine kuudî zikir yaptırır. Hiç ayağa kalkılmadan kelime-i tevhit (*Lâ ilahe illallah*), İsm-i Celal (*Allah*) ve İsm-i Hû okunur ve duayla ayine son verilir. Bazı tarikatlarda da edeben vefat etmiş şeyhlerin vefat yıl dönümüne rastlayan ayin günlerinde ayağa kalkılmadan yalnızca tevhit çekilerek ayin bitirilir. Bu iki tarz ayin de yine kuudî ayin örneklerinden sayılır.

Kuudî ayinlerin bütün tarikatlarda *hurda-i tarik* denen bazı ortak kaideleri vardır. Bu kurallar, o tarikatın pîri veya *müçtehit* olan pîr-i sanisi (ikinci pîr) tarafından en ince detayına kadar tespit edildiği için kaidelerin bozulması, değiştirilmesi yahut bunların ihmali tarikat terbiyesince hoş görülmez. Kuudî ayinler, tekkelerde semahane veya tevhithane denen meydana genellikle haftada bir yapılır. *Hafta günü*, *hafta gecesi* denen bu ayinden başka, kandil gecelerinde yapılan ayine *ihya gecesi* denir. Yine, vefat etmiş şeyhlerin vefat yıl dönümlerinde ve *hilafet cemiyeti* denen şeyhlik icazeti törenlerinde

* (E.) Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Tarihi Türk Müziği Topuluğu

1- Zikir tespihleri (İstanbul Türebeler ve Müzeler Müdürlüğü - İBB, Şehir Müzesi)

tarikatinde şeyhler beyazımtırak posta otururlar. Bazı Bektaşî şeyhlerinin postu siyahtır. Derviş postları bütün tarikatlarda beyazdır. Tarikat erkânında postun ayakları tasavvuf remizlerinden *hizmeti*, boynu *teslimiyeti*, tüyleri *bereketi*, sırtı *metaneti*, kuyruğu *himmeti* simgeler. Zikir halkasındaki *dergâh zabitanı* denen *ser-tarik*, *ser-tebbah*, *pîş-kadem*, *zâkirbaşı*, *imam*, *meydancı*, *saki*, *türbedar*, *çerağcı*, *pazarıcı*, *asadar*, *ferraş*, *kapıcı*, *nakip* gibi tekke görevlileri; halifeler ve dervişler manevi kıdemlerine göre otururlar. Tekkeye misafir gelen şeyh varsa tekke şeyhininkinin yanına serilen posta oturtulur. İç içe halkalar önünde şeyh postunun görünüşü ay-yıldız gibidir.

Kuudî ayin, şeyhin *meydan açması*yla başlar. Meydan açma; Hz. Peygamber'in, ashab-ı kirâmın, enbiya ve evliyaullahın, bütün tarikatların pîrleri, o tarikatın önceki şeyhleri ve dervişleri ile ahirete göçmüş bütün müslümanların ruhlarının anılmasıyla İslam âlemine ve insanlığa yapılan duanın ardından şeyhin merasimde hazır bulunanlara *Fatiha* okutmasıdır.¹ Ardından *meydancı*, öd ağacı yakılmış, güzel kokulu buhurdanı şeyhin karşısına koyarken beraber, yüksek sesle *salavat* okunur; sonra *Fatiha* suresi içten okunur. Bütün tarikat ayinleri; *Sebeb-i hilkat-ı âlem* ve *mefhar-ı beni-âdem* Hz. Peygamber'e salavatla başlar. Çünkü "Hz. Muhammed inananlar için kendi nefislerinden daha değerlidir." (el-Ahzâb 33/6). Ona, Allah ve meleklerinin salat ettiği gibi, inananların da salavat etmesi farzdır (el-Ahzâb 33/56). Tarikatlarda çok çeşitli salavat-ı şerifler vardır: Salat-ı kemaliye, salat-ı kutbiye, salat-ı münciye, Mevlevî ayininin başındaki na't-ı Mevlânâ,

Sünbülî salatı, Celvetî-Haşimî kolundaki salat-ı efdaliye, Kadirî evradındaki salat ve selamlar bunlardan bazılarıdır. Hz. Peygamber'e duyulan sevgi ve bağlılığın ifadesi olan salavattan sonra genellikle kelime-i tevhide başlanır. Bazen belli sayıda besmele ve istiğfar *-estağfurullah-* da okunur. Buhurdan, okunan tevhidin ardından meydandan kaldırılır.

Bazı tarikatlarda topluca besteli evrad-ı şerif okunması usulü de kuudî zikre girer. Evrat, hemen bütün tarikatlarda okunursa da yalnızca Kadirî, Rifaî, Sa'dî, Bayramî ve Halvetî-Cerrahî (vird-i sagir: küçük vird) tarikatlarında besteli evrad-ı şerif vardır. Sünbülî salatı da Halvetî-Sünbülî tarikatının besteli evradı gibidir. Bazı tarikatların evradı tenhada okunur: Evrad-ı Bahaiye denilen Nakşibendî evradı,² Mevlevî evradı, Halvetîlik kollarında okunan vird-i settâr (vird-i Yahya), Cerrahîlikteki vird-i kebir, Halvetî-Şabanî kolu Bekriye tarikatının sabah virdi (feth-i kudsi ve keşf-i ünsî), Celvetîlikteki "hizb-i Hüdayî" evradı bestesiz olarak yalnız okunan günlük virtlerdir. Bu tarz evrat okuma, ayin erkânına girmez. Bazı besteli evrad-ı şeriflerin okunması günümüzde unutulmuştur. Mesela Hacı Bayram-ı Veli'nin düzenlediği Bayramî evradının bestesi unutulmalardan birisidir. Ahîlik geleneğine göre imece usulünü uygulayan Hacı Bayram-ı Veli'nin bu esnada dervişlerine okuttuğu bilinen *çamaşır savtı*, *ekin savtı* ve Şeyh Vefa'nın düzenlediği Vefaiye evradının besteleri ne yazık ki kaybolmuştur.

Kuudî zikirde salavat-ı şerife veya besteli evrad-ı şerif okunduktan sonra kelime-i tevhide başlanır. Müzikoloji

1 Celvetî tarikatında meydan şeyhin değil, zakirbaşının Fatiha'sıyla açılır.

2 Rumeli'den göçen bazı Nakşibendîlerin topluca evrad okumaları, sadece öğretim maksadıyla başlamış ve yanlış olarak öyle devam etmiş bir uygulamadır.

2- Tarikatlara mensup şeyh ve derviş kıyafetleri (d'Ohsson)

ve estetik açıdan hepsi birbirinden değerli, değişik tevhit açma usulleri vardır. Uşşak, sabâ, rast, suzinak, hüzzam gibi farklı makamlardaki bu usullere; şeyh tarafından topluca kelime-i tevhit okunmasıyla başlanır. “Lâ ilahe” derken başlar sağa, “illallah” derken sola, kalbe doğru çevrilir. Ayrıca *feth-i esma* denen ve darbeleri seslerle uygulanan usul de vardır. Bu usulde *ser-zakir* zakirbaşının yönetiminde zakirler, tevhidin gidişine uygun ilahiler okurlar. İçinde bulunulan kamerî aylara göre ilahi güftesi seçmek önemlidir (zilhiccede kurban ve hac, ramazanda oruç, cemaziyelevvelde tövbe, rebiülevvelde Hz. Peygamber’in doğumu, muharremde Kerbela olayı gibi). Ayrıca tekkeye misafir gelen şeyh veya dervişlerin tarikatına ait güfte de seçilebilir. Tarikat nezaketine mahsus bu âdet; tekkenin zakirbaşlarının çok geniş repertuvara sahip olmalarını gerektirir. Makamlı tevhit eşliğinde okunan ilahiler bittiğinde, tevhit makamsız, düz sesle devam ettirilir.

Bir başka tevhit açma usulü de şöyledir: Şeyh gayet ağır tempoda, heceleri uzatarak euzu besmeleyle “Fa’lem ennehû lâ ilahe illallah” (Muhammed 47/19) der, *illallah* bölümüne herkes katılır. Üç kez bu yavaş tempoda okunan kelime-i tevhit, sonra normal tempoyla sürdürülür. Nağmesiz, düz sesle tevhit okunurken zakirbaşı veya görevlendirdiği bir zakir kaside okur. Kasidede belli aralıklarla 5-7 kez perde kaldırılır ve tekrar indirilir. Perde her tizleştğinde zikrin temposu biraz hızlanır ve pestleştğinde biraz ağırlştırılır. *Perdeli tevhit* denen bu usul; daha çok Kadiriye, Rıfaiye, Sa’diye gibi kıyamî tarikatların ayinlerinde kullanılır. Okunan kasidenin

sahibinin ismine gelindiğinde, tevhide *kalbî* (yalnızca nefesle) devam edilir. Kalbî tevhit daha ağır tempoda ve darbeleri sadayla okunur. Şeyhin “illallah” diye yüksek sesle işareti ve “Seyyidinâ Muhammed Resulullah Hakkan ve Sıdkâ.” demesiyle kelime-i tevhit zikri bitirilir.

Sonra ya bir aşr-ı şerif okunup kısa bir dua yapılır veya ism-i celal olan “Allah” zikrine başlanır. Bu zikir topluca belli bir ahenkle devam ederken, başlar kalbe doğru eğilip kaldırılır. Şeyhin yine yüksek sesle “Allah ü ekber celle celaluh” demesiyle zikir bitirilir. Daha sonra topluca bir müddet “Hû” zikri çekilir ve şeyhin “illâ hû” sedasıyla sona erdirilir. İsm-i Celal ve ism-i hû zikrinde ilahi okunmaz. Ama kelime-i tevhit zikrinden sonra, ism-i celale geçilmeden bazen bir zakirin solo okuduğu *durak* sessizce dinlenir. Durak, ilahiden daha ağır ve çok sanatlı bestelenmiş, fakat okunurken serbestçe icra edilen bir formdur. Duraktan sonra yine ism-i celâlle devam eden ayin ism-i hûyla biter.

Nakşibendiliğin cehri zikri benimseyen kollarında çok kıymetli musikişinaslar yetişmiştir: Edirnekapı Sarmaşık Nakşibendî Tekkesi’nin zakirbaşısı ve Beylerbeyi Camii başkayyumu Hattat Mehmed Efendi ile Şeyh Mesud Efendi (ö. 1908) son devrin en önemli zakirbaşlarından. “Yahya Efendi Zakirbaşısı” olarak tanınan Hattat Hacı Mehmed Nuri Efendi (ö. 1951) ise zikir usullerini, ayinlerini çok iyi bildiğinden ve zikir idaresinde çok başarılı olduğundan tekkelere davet olunurdu. Beşiktaş’taki Sinan Paşa Nakşibendî Tekkesi, Sıraselviler’deki Paşa Baba Celvetî Tekkesi, Cihangir

Camii'ndeki Burhaneddin Cihangirî Halvetî Tekkesi, Yıldız Ertuğrul Camii'ndeki Şazelî Tekkesi gibi değişik tekkelerde zakirbaşılık yapardı. İstanbul Nakşibendîlerinden, hat sanatı dâhisi, ney virtiözü, icra üstadı, *tarz-ı cedid* makamını tertip eden musiki âlimi, bestekâr Kazasker Mustafa İzzet Efendi ve Halidî dervîşi olan Seyyid Abdülkadir Töre (ö. 1946) de kıymetli Nakşibendî musikişinaslardandır.

Kuudî ayinler, ana hatlarıyla bu kadardır. Ancak bazı tarikatlarda yine otururken icra edilen özel ayin tarzları da vardır:

Özel Kuudî Ayinler

Halvetîliğin Şabanîlik kolunda yapılan *darb-ı esma* bir tür kuudî ayindir. Burada kelime-i tevhit zikri kalbe döndürüldükten sonra ism-i hayya geçilir. Dervişler bu zikre; zikir halkasında veya saf hâlinde otururken dizleri üstüne yükselerek, öne doğru eğilip kollarını sanki kürek çeker gibi kaldırarak ve sonra oturarak devam ederler. *Darb-ı esmada* mutlaka Şabanî ilahisi denen sofyan usulünde bestelenmiş ilahiler okunur.

İstanbul'da Şabanî dervişleri içinden kıymetli musikişinaslar yetişmiştir: Üsküdar'daki Nasuhî Âsitanesi Pîri Muhammed Nasuhî'nin dervişlerinden İbrahim Ağa (ö. 1732); Mudurnulu Şeyh Mehmed Tulûî Efendi (ö. 1757); Şeyh Mustafa Zekâî Efendi (ö. 1812); Nalçacı Dergâhı'nın son şeyhi İhsan Efendi (İyisan) (ö. 1950); Zeki Arif Ataerğın (ö. 1964) bunlar arasındadır. Üsküdar'da Nalçacı Tekkesi ile Topkapı Seyyid Nizam Tekkesi'nde ve Nasuhî, Hüdayî,

Sünbül Efendi, Ramazan Efendi âsitanelerinde zakirlik yapan Hafız Hacı Nafiz Bey (ö. 1898) ve Üsküdar Safvetî Efendi Dergâhı Şeyhi Mesud Efendi (ö. 1878) ve onun vefatıyla Safvetî Dergâhı'na şeyh olan kardeşi Said Efendi (ö. 1945) -Hüdayî ve Nasuhî âsitanelerinde zakirbaşılık yapmıştır- de tanınmış Şabanî musikişinaslardandır.

Celvetîlikteki *nısf-ı kıyam* da kısmen kuudî ayindir. Üsküdar'daki Celvetî Aziz Mahmud Hüdayî Âsitanesi'nde cuma namazı sonrası yapılan bu ayinde halka hâlinde oturan dervişlerin ortasına zakirlerin halkası dâhil olur. Şeyh bu sırada minberin karşısındaki kafesli odadadır. Zakirbaşı Fatıha'nın akabinde ağır tempoda kelime-i tevhit zikrini başlatır, 10-15 kez topluca tekrarlanan tevhitten sonra zakirbaşının "Ya Allah Hû" demesiyle dervişler diz üstü kalkar ve bu zikre devam ederken Hz. Hüdayî'nin ilahilerinden biri okunur. Daha sonra perde kaldıran zakirbaşının "Ya Allah Hû" demesiyle kıyama kalkan dervişler "Hû" sonra "Allah" zikrine devam eder. Zakirbaşının üç kez uzun "Hû" çekerek bitirdiği zikirde, artık zakirler duruma uygun bir ilahi okurlar. O esnada odadan çıkan şeyh, makam seccadesine oturur. İlahi bitince durak okunur ve asıl Celvetî ayinine geçilir. Durak bitince şeyh ya Fatıha der ya da "Ya Allah Hû" deyip dervişleri kıyam zikrine kaldırır. *Hızır kıyamı* da denen *nısf-ı kıyam* zikrinin doğuşu şöyledir: Celvetî Pîri Hz. Hüdayî, bir zikir esnasında otururken Hz. Peygamber'in -bir rivayete göre de Hz. Hızır'ın- ruhaniyetinin teşrifini müşahade eder. Heyecan ve hürmetle ayağa kalkmak isterken Peygamber Efendimiz kalkmamasını işaret

5- Kuûdî Âyini (d'Ohsson)

eliyle dervişlere tutturur. Şeyh çok ağır tempoda “euzü besmele” çeker ve üç defa kelime-i tevhit ve “Allah” zikri okunur. Zikir devam ederken perde perde yükselen “Allah” lafzıyla tempo hızlanır. Başlarını aşağı yukarı hareket ettirip elif harfi çizer gibi zikreden dervişlerin görünüşü çok estetikdir. Şeyhin “Allahu ekber kebirâ” deyip okuduğu dua ve gülbanktan sonra zikrullah biter. Meydancı imamesini öpüp topladığı tespihle şeyhi bekler. Şeyh meydandan ayrılırken meydancı ve dervişler özel bir tarzda başlarını eğip (baş kesip) şeyhin selamını alırlar.

Kıyamî veya devranî tarikatların hafta gün veya gecelerindeki *usul* denen günlük zikirleri de kuudî ayinlerdendir. Halvetîliğin; Sünbülî, Sinanî, Uşşakî, Şabanî, Sivasî, Cerrahî ve öteki bazı kollarında; Kadirî, Rifaî, Sa’dî, Bedevî gibi bazı kıyamî tarikatlarda genellikle sabah, akşam ve yatsı namazı vakitlerinde, yine bayram ve kandil sabahları yapılan bu ayinlerde pek ziyaretçi bulunmazdı. Usulde, namazdan önce veya sonra, erkâna uygun oturularak oluşturulan saf veya halkada şeyhin

“Fatiha” etmesiyle meydan açılır. Önce genellikle kelime-i tevhit, sonra tarikatına göre başka esmalar belli sayıda, düz sesle, melodisiz topluca okunur; dua ve gülbankla bitirilir. Usul ayinlerinde, esma çekilirken ilahi okunmaz.

KIYAMÎ AYINLER

Kıyamî ayinler; Kadirî, Rifaî, Sa’dî, Bedevî, Şazelî gibi tarikatlarca benimsenmiştir. Ayrıca, Nakşibendîliğin cehri zikir (sesli zikir) yapılan kollarında kıyama kalkılır.

Kıyamî tarikatlarda ayin iki aşamalıdır. Kıyam ayini -yukarıda anlatıldığı gibi- kuuden (oturarak) başlar ve “ism-i hû”nun bitişiyle birinci aşama sona erer. “İsm-i hû” veya duadan sonra şeyhin işaretiyle dervişler yer öperek ayağa kalkar. Karşılıklı düz saflar hâlinde dizilir. Ancak Şazelî tarikatındaki kıyamî ayininde iç içe zikir halkaları oluşturularak ayakta durulur. Şeyh de çemberin merkezinde (kutuphane) bulunur. Zikir ilahilerle eşlik edecek olan zakirler; iki safın arasına

6- Rifaî dervişlerinin Kıyamî Âyini (d'Ohsson)

serilen postlarda dururlar, bazen otururlar. Zakirler meydana herkesin katılımıyla *cumhur ilahi* okurken dervişler ilahinin temposuna göre *servi salınımıyla* iki tarafa hafifçe sallanırlar. Cumhur ilahi okunurken zikir yapılmaz. Bu yüzden cumhur ilahilere yanlışlıkla *cumhur durak* da denmiştir. Zikir esnasında okunan ilahilere *zikir ilahisi* veya *usul ilahisi* denir. Cumhur ilahi okunduktan sonra, şeyh zikredilecek esmayı belirtir ve meydana ayrılır (*esma atmak*). Bundan sonraki ayinin yönetimi zikir reisine, müzik yönetimi ise zakirbaşına aittir.

Kıyam ayini, öteki bütün ayin tarzları gibi, özel yetenek ve ustalık ister. Bu yeteneğe sahip dervişler, zikrullahta tarikat erkânındaki kademine bakılmaksızın *kıyam reisi* sayılır ve ayinin hareketini yönetirler. Zikir reisliğinde İstanbul'da meşhur dervişler vardır: Beylerbeyi İstavroz Deresi Bedevî Tekkesi Şeyhi Mızıkalı Nuri Efendi, Üsküdar Toygartepe Rifaî Şeyhi Haşim Efendi ve Reis Dökmeci Ali Baba, ünlü Hafız Yaşar Efendi'nin babası Sancaktar Tekkesi Şeyhi Rifat Efendi, Eyüplü "Ceylan Efendi" olarak tanınan Sadeddin Efendi ve oğlu Nazmi Efendi, Mahyacı Aziz Efendi, Üsküdar'da Çarşamba Tekkesi reisi İbrahim Dede, Üsküdar Fethi Efendi Tekkesi Şeyhi Şemseddin Efendi ve oğlu Kemal Efendi, aynı tekkenin

reisi Sobacı Hasan Dede, Haydarhane Kadirî Şeyhi Hakkı Efendi, Karagümrük Nureddin Âsitanesi Şeyhi Fahreddin Efendi bunlardan bazılarıdır. İstanbul'un meşhur Bektaşî musikişinaslarından Zakirbaşı Yaşar Baba, kıyam zikirini çok iyi öğrenmişti. Kadirî ve Rifaî müntesibi de olan Yaşar Baba, Eyüp Karyağdı Bektaşî Dergâhı'na şeyh olduktan sonra İstanbul'un bazı tekkelerinde de zakirlik ve zakirbaşlık ile kıyam zikirlerini idarede zikir reisliği yapardı.

Kıyam ayininde esas hareket ayakta adım atmadan diz üzerinde yaylanarak bedeni sağa-sola döndürmek ve eğilip doğrularak birlikte ahengi devam ettirmektir. Zikre sağa doğru eğilerek başlanır. Kelime-i tevhit çekilecekse, "lâ ilahe" sağa doğru, "illallah" sola doğru iki zaman biriminde söylenir. "İsm-i celal" çekilecekse, "al" hecesi sağa eğilerek "lah" hecesi doğrulurken söylenir. İkinci "Allah" da sola doğru söylenip doğrulur. "Hayyü'l-kayyum Allah", "Allah, Vahid", Ehâd, Samed", "Hay, Hay, Hû", "Hay Allah Hay", "Ya Hay" gibi esmalardaki sallanma ve eğilme hep bu dört zaman birimi esasına göre uyarlanır. Kıyam ayininde diz üzerinde yaylanıp bedeni ve başı sağa, sola döndürme hareketinin temposunu kıyam reisi yavaş yavaş hızlandırır. Belli bir hız kazanıldıktan sonra -kuudî ayindeki perdeli

tevhitte anlatıldığı gibi- esma *kalbîye* döndürülür ve yalnızca nefesle esma çekilir. Bu arada, zakirbaşı, zakirler ve “piyrevan” (zakir çırakları); zikrin temposuna uygun ilahiler ve serbest solo kasideler okurlar.

Kıyam zikrinde kullanılan Arapça güfteli, Türk müziği besteli ilahilere *şuûl* denir. Kıyamî ayini benimseyen tarikatlar, özellikle Arap kökenli olduğundan *şuûl* okunması yaygındır. Türk kökenli Halvetîliğin benimsediği devranî ayinlerde ise *şuûl* kullanılmaz. Zakirbaşının ilahiye başlamasına *ilahi atmak* denir. Zakirbaşının başlattığı ilahiye zakirler devam ettirir. Zakirbaşılık çok önemli, zor ve uzmanlık isteyen bir görevdir. Türk tasavvuf musikisinden çok engin bir repertuvara sahip olması gereken zakirbaşı; ayin başlamadan uygun makamlarda eserler seçebilmeli ve eserleri ayinin temposuna uygun, ahenkli bir biçimde yürütebilmelidir. Zikrullah esnasında zakirbaşı; kıyam reisiyle uyum içinde, uyanık olmalı ve zikir tarzlarını çok iyi bilmelidir. Kıyam ayininin estetiği ancak böyle sağlanabilir.

Kıyam ayininde kudüm, bendir, mazhar, halile, nevbe gibi vurmali sazlar kullanılır. Zikir kalbîye döndürüldüğünde bu sazları kullanmasını bilenler zikrullahla eşlik eder. Nadiren kalbî zikir sırasında sesle taksim yerine ney taksimi yapılır. Ancak muharrem ayında Hz. Hüseyin ve Kerbela şehitleri hürmetine çalgı çalınmaz.

Sufî ayinlerinde kullanılan vurmali ritim sazlarının genel adı *nevbedir*. Kıyamî tarikatlarda zikrin kalbîye döndürülmesinde nevbe vurulduğu gibi, tekkenin kandillerden önceki hafta gün ve geceleri ile Ramazan Bayramı'nda üç, Kurban Bayramı'nda iki kez *nevbeli ayin* yapılırdı. Tekkelerin ayin günü, bayramlara rastlamışsa genellikle haftalık ayin yapılmazdı. Ertesi hafta gününe ise bayram haftası denilir ve mutlaka nevbe vurulurdu. *Nevbeli ayin*, hem yerde ve gökte her şeyin Allah'ı tespih ettiği gerçeğini (el-İsra' 17/44) hem de Hz. Peygamber'in hicretinde, Medinelilerin kendisini bendir ve deflerle “Tala'âl-bedru aleynâ” diyerek karşılamalarını temsilen yapılırdı. Hangi sazların kimler tarafından kullanılacağı da özel kurallara göre zakirbaşının yönetiminde belirlendirdi. Eğer bu ayine misafir seyyid, şeyh, zakirbaşı ve on iki yaşından küçük şeyhzade ve halife çocukları gelmişse bu misafirler halile, zakirler kudüm, halifeler nevbe, dervişler bendir ve mazhar ile zikrullahla eşlik ederlerdi. İstanbul'da nevbe vurma ve yönetiminde son dönemde ün kazanmış kişiler arasında Beşiktaş Yahya Efendi Dergâhı Zakirbaşısı Şevki, Toygar Şeyhi Arif, Çengelköy Bedevî Şeyhi Ahmed ve oğlu Edhem, Üsküdar Çınaraltı Nakşibendî Tekkesi Şeyhi Ömer, Kasımpaşa

Hüsameddin-i Uşşakî Âsitanesi'nden Mazhar Baba ve kardeşi Hüseyin Sebirci sayılabilir.

Kıyam ayini, ana hatlarıyla böyledir. Ancak bazen kıyamî veya devranî tarikat şeyhlerinin misafir olduğu tekkelerde “teberrüken” kıyam ayini veya devranî ayin de yapılırdı. Yine, bazı kıyamî tarikatlarda genel usulün ötesinde özel kıyam usulleri de uygulanmıştır:

Tulubî Nevbe

Sa'diye tarikatına mahsus bu ayinde önce “nevbe takdimi” yapılır, yani zikrullahın önemini ve değerini anlatan ayetleri özel tarzıyla zakirbaşı okur. Sonra Hz. Mevlana'nın *Mesnevî'sinde* geçen “Sütun-ı Hannâne Menkıbesi” özel bestesiyle okunur. Sahabeden pek çok kişinin şahit olduğu bu menkıbede Hz. Peygamber'in Medine mescidinde minber yapılmadan önce sırtını dayayarak hutbe okuduğu *hannane* adlı hurma kütüğünün yeni minber yapıldıktan sonra Hz. Peygamber'in artık sırtını kendisine dayamaması üzerine ayrılık acısıyla ağlayıp inlemesi anlatılır. Bundan sonra kıyam ayininde zikrin kalbîye döndürülmesiyle başlanan nevbe vurma, zikir kalbîye döndürülmeden doğrudan sesli zikirle “İllallah Hay” ve “Allah Ya Daim esmalarıyla sürdürülür ve ayin zikir kalbîye döndürülmeden bitirilir.

Devsiyeye

Yine Sa'diye tarikatına mahsus *devsiye ayini*, Hz. Peygamber'in doğum ayı olan rebiülevvelde mutlaka yapılırdı. “Ezmek, çiğnemek” anlamındaki *devs* kökünden gelen, *devse*, Sa'diye Pîri Sadeddin el-Cebavî'nin oğlu ve halifesi Yunus el-Cebavî'nin Kahire'ye ilk gidişinde yerdeki cam kapların üzerinden atla geçtiğinde hiçbirinin kırılmaması şeklindeki kerametinin bir uzantısıdır. Bu keramet sonradan Sa'diyye ayini olarak devam ettirilmiştir. Devsiye ayini, şöyle gerçekleşir: Normal haftalık ayin sırasında kıyam zikri kalbîye döndürüldüğünde özellikle çocuk hastalar, görevli dervişler tarafından tevhithanede yüzükoyun yere yatırılırdı. Şeyh bu hastaların şifası için üzerlerinden zikir ve dua okuyarak yürürdü. Devsiye yapma icazeti, başka tarikat şeyhlerine de verilebilirdi. Mesela, Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Atullah Dede Efendi'nin (ö. 1912) devsiye ayini yaptırdığı bilinmektedir.

Sa'dî tarikatına özgü kalbî zikirde yapılan *Sa'dî dondurması* denen bir özel hâl daha vardır. Şeyhiyle göz göze gelen kimi dervişler bir süre donmuş gibi hareketsiz kalır, ayinin sonunda yine şeyhinin bakışıyla (nazar-ı mürşid) eski hâline dönerdi.

7- Devsiye Âyini

Sa'dî dervişleri, tarikatın merkezi olan Şam'da, Emeviye Camii'nde Cuma namazından sonra ayin yaparlardı. İstanbul'da Ayasofya Camii'nde ise özellikle Kadir geceleri Sa'dî ayini yapılırdı. Ayasofya Camii'ndeki büyük levhalardan Hz. Ali'nin adının yazılı olduğu levhanın altındaki yer Sa'dî tekkesi mensuplarına aitti.

Nevbe Vurma

Nevbe vurma ile ilgili İstanbul'a özgü Mevlevîlerin özel bir töreni vardır. Bayram sabahları Merkez Efendi Halvetî-Sünbülî Tekkesi ile Yenikapı Mevlevîhanesi arasında yapılan bu törende Yenikapı Mevlevîhanesi dervişleri, sabah namazının ardından Merkez Efendi Tekkesi'ne bayram namazını kılmaya giderdi. Namazdan sonra, Merkez Efendi Türbesi'ndeki duayı mevlevîhane şeyhi yapar ve iki tarikatın dervişleri bayramlaşırdı. Mevlevîhaneye dönüleceği zaman, dervişlerden bazıları kudümleri sırtlanır; kudümzenler önlerindeki kudümlerle; neyzenler de neyleriyle peşrev çalarken yürürlerdi. Böylece -bazen birkaç semazen de sema ederek- mevlevîhaneye dönülür ve türbenin niyaz penceresi önünde dua ve gülbank okumasıyla tören biterdi.

Beyyumî Ayini

Ali Hicazî-i Beyyumî'nin (ö. 1769) pîri olduğu Mısır kökenli Beyyumî tarikatının bilinen kıyam zikri dışında uyguladığı bir ayindir. İstanbul'da Kocamustafapaşa Ağaçkakan Tekkesi ve Eyüp'teki İslam Bey Bedevî Tekkesi'nde bu ayin şöyle yapılırmış: Kıyam hâlinde saf olan dervişler, zakirbaşının başlattığı "Allah" zikrini çekerken meydana giren şeyh, "Hû" diye seslenince kıyam safları hilal hâline girer. Zikir "Ya Allah" diye devam ederken "Ya Allah Ya Dâim" esmalarıyla tempo hızlanır. Genel kıyam ayinlerindeki gibi ayaklar sabit değildir. Parmaklar

8- Şazeli'nin Kıyamî Âyini

üzerinde yarım dönüşler yapılır ve bedenler sağa sola döndürülerek eğilince eller çapraz göğüse götürülür; doğrulurken eller çırpılır. Sonuna doğru safların sıklaştığı ayin "Allah Hû Rabbena Ya Rahmân" zikirleriyle bitirilir.

Nakşibendî Desdere Zikri

Nakşibendiye'de cehri (sesli) zikri benimseyen kollarda uygulanan özel bir kıyam ayini de *desdere zikri*ydi. Yeseviye'de *zikr-i erre* denen usule benzeyen bu zikirde, gırtlak sesleri hâkimdir. Ayinde ayakta karşılıklı saf tutan veya halka olan dervişler bedenlerini sağa sola eğerek zikrullahı iştirak eder. Zikrin temposu hızlanınca dervişlerin sağ dizlerini yere vurup tekrar dik durarak yaptığı bu zikir çok zor, ama çok coşkulu ve estetikdir. "Özbek Tekkesi" olarak da anılan Sultanahmet Mehmetpaşa Yokuşu'ndaki ve Üsküdar'da Bülbülçeresi ile Sultantepe'deki Nakşibendî tekkelerinde bu tarz zikir yapılırdı. Beşiktaş'taki Yahya Efendi ve Neccarzâde tekkeleri, Edirnekapı Sarmaşık Tekkesi, Eğrikapı Emir Buharî Tekkesi gibi Nakşibendî tekkelerinde, Kadirî ve Rifaî zikir usulüne benzer sesli zikir ayinleri yapılırdı.

Şazeli Ayini

Mağrip kökenli bir tarikat olan Şazelilikte kıyamî ayin yapılır. İç içe halka olan dervişlerin ortasına, kutuphaneye geçen şeyh, başını arkaya atıp kollarını ileri düz uzatıp ellerini birbirine vurarak zikrullahı idare eder. Oldukça coşkulu süren bu ayinin idaresi özel bir ustalık gerektirir. Zikrullahı Şazeli şüülüne denilen özel besteli Arapça ilahiler eşlik eder. İstanbul'da Alibeyköy Şazeli Dergâhı Şeyhi Tahsin Efendi, Beşiktaş Ertuğrul Tekkesi şeyhleri Hamza Zâfir (ö. 1903), Muhammed Zâfir (ö. 1904) ve Beşir Zâfir (ö. 1909) ile Beşiktaş Yahya Efendi Dergâhı Zakirbaşısı Hattat Hacı Nuri Efendi (Korman) (ö. 1951) Şazeli şüülünün son üstatlarıydı.

9- Rifaî Burhan Âyini (d'Ohsson)

Bedevî Topu ve Mevlidi

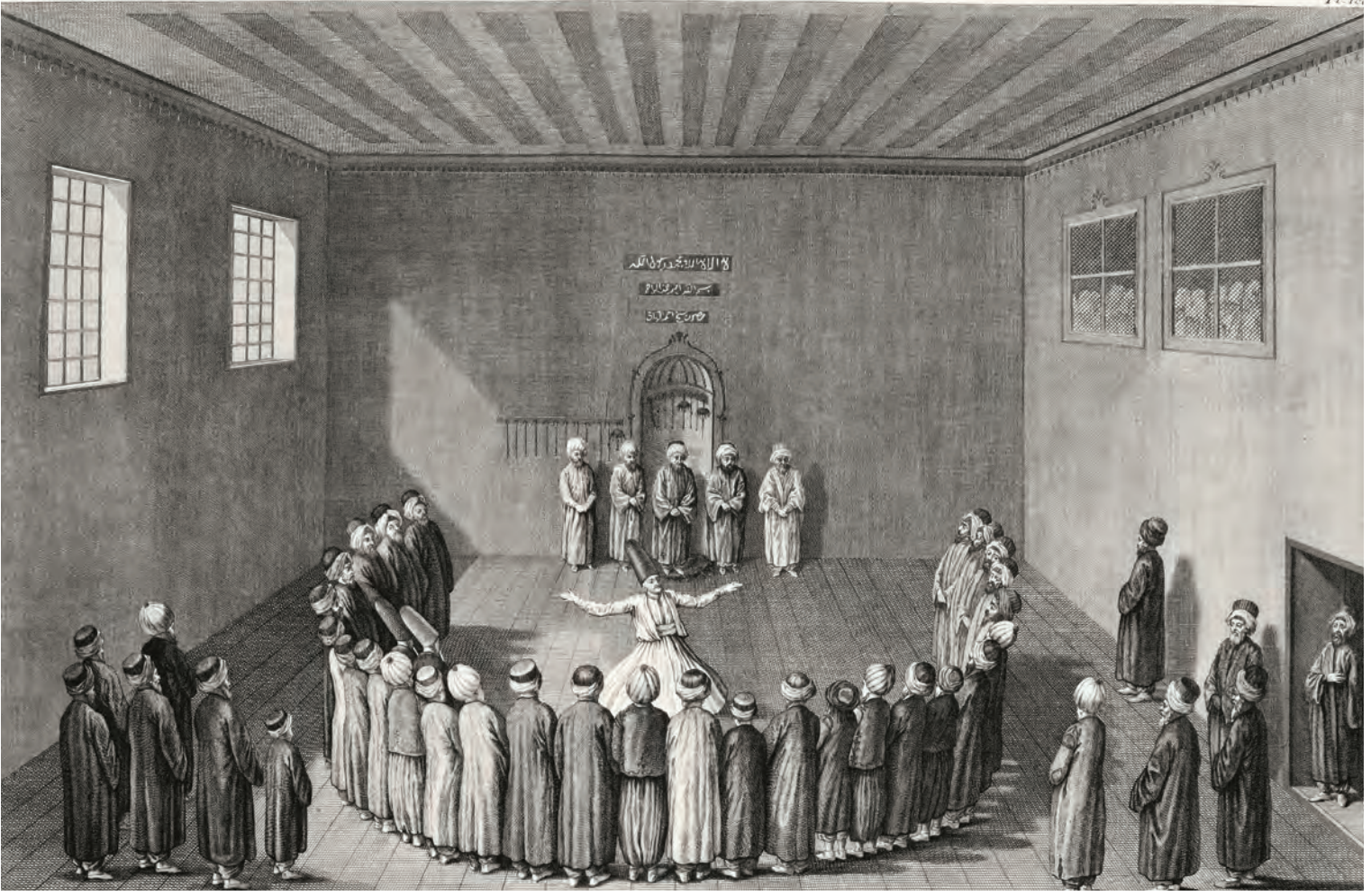
Bedeviye tarikatına mahsus olsa da *Bedevî topu*; bütün kıyamî, hatta devranî ayinlerin sonunda yapılması gelenek hâline gelmiş bir usuldür: Karşılıklı iki sıra dizilen dervişler “Hay” zikriyle kıyam ederken şeyh ortada durur ve ellerini başı üstünde çırparak dervişlerini kendi etrafında toplanmaya çağırır. Bu esnada bir zakir, zikrullahla eşlik eden ilahinin makamında sala okur. Salada “Ya Resulallah” der demez “Hay” zikri, “Ya Hay” şeklinde tempolu olarak okunur. Şeyhin başına toplanan dervişler ayaklarını yerden kesmeden, yaylanarak salanın sonuna dek zikrullahla devam eder. Sala bitince çok hızlı “Hay” zikri sürerken şeyh derin bir “İllallah” çeker ve zikrullah sona erer. İstanbul’da Karagümrük’teki Cerrahî Âsitanesi Şeyhi Hacı Abdurrahman Hilmi Efendi (ö. 1801) 110 yaşındayken bir Bedevî topu esnasında ahirete göçmüştür.

Bedeviye tarikatına özgü ayinlerden biri de *Bedevî mevlidi*dir. Memluk Sultanı Kayıtbay, Kahire’de pek hürmet ettiği Pir Ahmed el-Bedevî’nin bu törenlerde her yıl anılmasını istemiştir. Daha sonra Osmanlı döneminde hatta Hidivlik zamanında dahi devam eden Bedevî mevlitlerinde Hz. Pir Ahmed el-Bedevî her yıl zilhicce ayının son haftasında, diğer büyüklerle birlikte anılırdı. İstanbul’da Çengelköy’de ve Eyüp’teki İslam Bey Bedevî Tekkesi’nde Bedevî mevlitleri yapılmıştır. Bedevî Şeyhi Ali

Baba, çok meşhur bir mevlithandı. Üsküdar Bedevî Tekkesi dervişi bestekâr Fehmi Tokay (ö. 1959) ise önemli bir Türk musikisi bestekâridir.

Rifaî Ayini (Burhan)

Rifaî ayinleri içinde *burhan gösterme* denen bir kıyam usulü vardır. *Burhan*, “şüphe ve zannı kaldıran kesin ve özel kanıt” demektir. Rifaie Pîri Seyyid Ahmed er-Rifaî, 1160’ta hacca gittiğinde Hz. Peygamber’in kabrinde “es-Selâmü aleyke Ya Ceddî” diye selam verdi. Hz. Peygamber’in kabrinden gelen “Aleyke’sselâm Ya Veledi” nidasına herkes hayretle şahit oldu. Mübarek kabirden uzanan nurdan eli Hz. Pir heyecanla öptü. Onun bu kerametine şahit olan dervişleri cezbeyle gelip ellerindeki kazık, bıçak, demir, ateşle vücutlarını tahribe kalkıştılar. Ancak, dervişlerin hiçbirinin vücudunda yara izine rastlanmadı. Hz. Pir bunun üzerine “Ya Rab! Tarikime sâlik olacaklara da bu esrarı bahşeyle!” diye dua etti. Rifaî şeyhleri bu hatıra hürmetine *burhan* göstermeye başladılar. Burhanda Rifaî şeyhleri zikrullah esnasında seçtikleri bazı dervişlerin vücutlarına kılıç, şiş, tığ gibi aletleri saplar ve “gül” denilen akkor hâlindeki kızgın demiri yalar ve çıplak bedene değdirir. Ehli için burhan, eşyanın Allah’ın izniyle insanın emrinde olduğunun delilidir. Rifaî ayininde kıyam zikri hızlandığında ve kalbiye döndürüldüğünde

10- Kabir Tevhidi (d'Ohsson)

şeyhin işaretiyle burhan gösterilir. Burhan, şeyhin uygun gördüğü zamanlarda yapılır. Muharrem ayında kesinlikle yapılmaz.

Balkan Harbi'nde Edirne kurtarıldığında, İstanbul'dan bazı tarikat şeyhleri Edirne'ye gidip Selimiye Camii'nde zikir ayini yapıyordu. Bu sırada Üsküdar Sandıkçı Dergâhı Şeyhi Haydar Efendi, fırlattığı topuzlu şişi vücuduna saplayarak burhan göstermiştir. Kasımpaşa Çürüklük Dergâhı Şeyhi Ensarî Efendi de İstanbul'un işgalde olduğu günlerde bir Rifaî ayininde burhan gösterdi. Ancak bunun aldatmaca olduğuna inanan misafir İngiliz subayının saygısız tavrı üzerine Ensarî Efendi, subayın zehirli kılıcını vücuduna saplayıp çıkararak tekrar burhan gösterdi.

Kabir Tevhidi

Kıyam ayini tarzlarından biri de cenaze defninden sonra veya bir türbe ziyaretinde yapılan *kabir tevhididir*. Bir tarikat mensubu vefat ettiğinde bilinen genel cenaze töreni yapıldıktan sonra, kabri etrafında ayakta bir zikir halkası hâlinde toplanılır

ve oradaki bir şeyh veya kıdemli bir dervişin başlattığı kelime-i tevhit yüksek sesle, topluca okunur. Bazen "Muhammedün şefîullah" ibaresi de eklenen tevhit, çekilen gülbankın ardından bitirilir.

Türbe ziyaretindeki kabir tevhidini ayininin tipik bir örneği Celvetî Âsitanesi'nde uygulanmaktaydı: Üsküdar'daki Hz. Hüdayî Âsitanesi'nde pazar ve perşembe günleri Hz. Pir'in türbesine girilir ve ayakta topluca kelime-i tevhit çekilirdi. Tevhidin sonunda zakirbaşı veya imam Mülk suresini okur, şeyhin duası ve gülbankın ardından türbeden çıkılırdı. Avluda türbedâr efendinin türbedeki kuyudan çekip, kâselere doldurduğu sular şifa niyetine içilirdi. Bu sırada güfteleri Hz. Hüdayî'ye ait olan ilahiler de okunurdu. Muharrem ayındaki türbe ziyaretinde, Hz. Hüseyin ve Kerbela şehitlerine hürmeten su içilmezdi.

Kıyam Kelime-i Tevhidi

Kıyamî tarikatlardan başka, bütün tarikatlarda yaygın olan *kıyam kelime-i tevhit* ayini şöyle yapılır:

Ayakta “Lâ ilahe illallah” lafzının heceleri dü-yek usulüne göre bölünerek tekrarlanır. Önceleri ağır tempoda giden zikirde okunan ilahi ve kasidelerle, perde yükseltildikçe tempo hızlanır ve “ilahe” lafzının son hecesi çok kuvvetli vurgulanarak coşkun bir şekilde zikrullah devam eder. Zakirler ilahilerin kasideyle makam değiştirip zikrullahın artan tansiyonuna paralel coşkulu ilahiler okurlar. Daha sonra zikrullah; hicaz veya uşşak makamına getirilir. Bu sırada tarikat erkânında *aktâb-ı erbaa* diye bilinen Hz. Abdülkadir-i Geylanî, Hz. Ahmed-i el-Rifaî, Hz. Ahmed el-Bedevî, Hz. İbrahim ed-Desukî'nin isimlerinin başına sırayla “Şey'en lillah” lafzı getirilerek ruhanîyetlerinden istimdad edilir. Sonra aynı şekilde o tarikatın pîri anılır. Zikrullahın sonunda başlangıçtaki perdeye ve tempoya dönünce ayin biter.

Kıyam İsm-i Celâl

Kıyam İsm-i Celâl ayini de bütün tarikatlarda yaygın yapılı. Karşılıklı saf alan dervişler; şeyhin “Ya Hazret-i Allah” demesiyle çok pest perdeden iki tarafa salınarak (servi salınımı) serbestçe “Allah Allah” diyerek zikrullah başlar. Bir zakir, hüseyinî makamında kaside okurken kasidenin her beyitinin sonunda makamın kararına göre dervişler sağ ön tarafa eğilerek karar perdesinde topluca özel bestesiyle “Ya Allah” derler ve tekrar serbestçe “Allah” zikrine devam ederler. Kaside sonunda, sahibinin adı okununca yine sağ ön tarafa eğilip küçük bir durakla (es) “Allah” denirken bir doğrulunur, sol öne eğilirken birinciye bağlı olarak tekrar “Allah” diye doğrulunur. Bu eylem dört birim zamanda iki “Allah” zikri tekrarlanarak devam eder. Zakirler zikrin temposuna uygun topluca ilahi okurlar. Zikrullah daha sonra kalbî zikre döner ve şeyhin “İllallah” demesiyle sona erer.

Kıyam ayinlerinde şeyhin attığı esma-i şerifle zikir hızlandıkça genellikle kalbîye döndürülür. Bazen tempo hiç bozulmadan şeyh zikrullahı “Hay” esma-i şerifine çevirir. Doğrudan “Hay” zikriyle de kıyam ayinine başlandığı da olur. Bu zikrin daha birçok tarzı vardır. Hangi esma-i şerif çekilirse çekilsin; hep sağ öne ve sol öne eğilip doğrulmak, dört birim zamanla ölçülür. “Hay Hay Hay” es “Ya Allah” tarzındaki zikir iki tane dört birim zamanda yapılı. Tempo biraz hızlanınca bir defa “Hay Hay Ya Allah” tarzına döndürülür. Hangi esma çekilirse çekilsin; bazen âyinin sonlarına doğru yine şeyhin işaretleriyle “Ya Hay” zikri başlatıldığında “Ya” hecesiyle ayaklar yere vurularak “Hay” ile de saflar karşılıklı ileri geri adım atarak hareket eder. Bu tarz ayinde kelime-i

tevhit çekilmemesine rağmen *dalga tevhidî* denir.

Bazen kıyamın sonunda zikir hızlanınca ikinci heceye vurgu yapılarak “Allahümme” denmeye başlar. Dervişlerden biri öne eğilirken iki yanındakiler doğrulur; doğrulanın iki yanındakiler eğilir. Böylece tarağın dişleri gibi fakat birer atlanarak eğilip doğrulurlar. Bu kıyam zikrine *demdeme* denir. Yine kıyam ayininin sonuna doğru tempo hızlandığında şeyhin işaretleriyle esma “Haay Allah Hay” veya “Allah Allah Hay” şekline dönüşebilir. Sağa sola eğilme ve öne eğilip doğrulma biter, bel kırılmadan baş döndürülmeden beden sağdan sola doğru yaylanır.

Kıyam zikriyle ayin yapan tarikatlarda kıymetli musikişinaslar yetişmiştir. Bayramiler arasında Çalazkade Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1757); şair, Hattat Himmetzade Şeyh Abdullah (ö. 1710), talebesi Zakirbaşı Şiveî Ahmed Çelebi, Şehremini Dergâhı Şeyhi Hüsameddin Efendi, Salacak Emekyemez Tekkesi Şeyhi Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1927) bunlardandır. Yine birçok tarikattan icazetli ve Bayramiye'den hilafeti olan meşhur bir zakirbaşı Kasımpaşalı Şeyh Cemal Efendi; Sadettin Kaynak, Münir Nurettin Selçuk, Sadi Hoşses gibi son dönem Türk musikisi üstadının çoğunun hocalığını yapmıştır.

Kıyam zikriyle ayin yapan Rifaîlik; İstanbul'da Kozyatağı Rifaî Tekkesi Şeyhi Abdülhalim Efendi (ö. 1897), Üsküdar'da Çarşamba Rifaî Tekkesi Şeyhi Tefvik Efendi (ö. 1899); yerine geçen oğlu Mevlithan Şeyh Hayrullah Taceddin Efendi (ö. 1954), Ali Rıza Şengeldi (ö. 1953) gibi birçok musikişinas yetiştirmiştir. Şeyh Hulusi Efendi (ö. 1897) ise Rifaî, Kadirî, Bedevî ve Sa'dî tekkelerinde zakirbaşılık ve kıyam reisliği yapardı. Eyüplü Bülbül Ahmed Efendi (ö. 1912) de değerli bir Rifaî zakirbaşısı idi. Kendisi Bedevî Şeyhi İsmail Hakkı Efendi'nin oğlu olduğu için, Bedevî tekkelerinde de zakirbaşılık yapardı. Yine Odabaşı Rifaî Tekkesi mensubu Âsım Efendi (ö. 1902), birçok ilahi ve şuûl ve Mevlevî ayinlerini bilen devrinin tanınmış zakirlerindendi. Kubbe Tekkesi Zakirbaşısı Şeyh Rıza Efendi'nin (ö. 1904) ise repertuarı çok geniş ve zikir idaresi çok başarılı idi. “Yahya Efendi Dergâhı Zakirbaşısı” Şeyh Mehmed Şevki Efendi (ö. 1917), kıyamî ve devranî zikir yapan tekkelerde otuz sene zakirbaşılık yaptı. Eyüp-Otakçılar Rifaî Tekkesi Şeyhi Talat Efendi (ö. 1920), devrinin kıymetli zakirbaşılardan idi. Rifaiye-Ma'rufiye mensubu Şeyh Hafız Hasan Rıza Efendi (ö. 1890), devrinde hattat ve şairliği yanında mevlithanlığı ve mersiyehanlığıyla meşhurdu. Damad Said Paşa'nın (ö. 1868) özel imamı olduğu için “Said Paşa İmamı” diye tanınmıştır. Ümmü Kenan Rifaî Tekkesi'nin ilk ve son şeyhi Kenan Rifaî (ö. 1950), mesnevihan, şair, neyzen

ve bestekârdı. Kenan Rifaî'nin oğlu, Kâzım Büyükaksoy (ö. 1994), klasik İstanbul ağzı mevlit okuyanlarının sonuncusu idi.

Kıyam zikriyle ayin yapan Kadirîlikte İstanbul'da birçok musikişinas yetiştirmiştir: Tophane'deki İsmail-i Rumî Hankâhı'nın zakirbaşları Molla Mustafa Efendi (ö. 1732) ile Mahmud Efendi (ö. 1748); Bağdatlı Mehdi; usta bir tanburî Şeyh Hobcuzade Hacı Mehmed Şakir Efendi (ö. 1859); oğulları Şeyh Ahmed Cavsî (ö. 1908) ve Şeyh Ali Rıza efendiler (ö. 1924), Draman'daki Kefevî Tekkesi şeyhi Şeyh Edhem Efendi (ö. 1933, Kadirî şeyhzadesi ve Rifaî Zakirbaşısı İzzettin Hümayî Bey (ö. 1950), Şehremini'deki Kadiriye'den Remlî Dergâhı Şeyhi Hafız Hüseyin Halis Efendi ve Karabaş Tekkesi'nin son şeyhi kudümzen Şâkir Çetiner (ö. 1985) bunlar arasındadır. Abdülaziz Efendi (ö. 1880) ve Kadirî Şeyhi Osman Şems Efendi'nin dervişlerinden Hamamîzade Neyzen Hacı Osman Bey (ö. 1890) de İstanbul'un ün kazanmış Kadirî zakirbaşlarındandı.

DEVİRANÎ AYINLER

Sufî ayinleri sınıflandırmasında devranî ayinler, halka hâlinde sıralanan dervişlerin ayakta adım atarak çemberi döndürmeleri şeklinde yapılan ayinlerdir.

Halvetî Devranı

Devran ayinlerinin en yaygın olan Halvetî devranı, bu ayinin bütün özelliklerini ortaya koyar. Devranî ayini, kıyam ayini gibi iki aşamalıdır. Meydan açılıp kuuden (oturarak) yapılan birinci aşama bitirilince yere serili postlar meydancı ve yardımcıları tarafından toplanır. Şeyhin ellerini yere vurarak kalkmasıyla topluca ayağa kalkılır ve kalabalığa göre dervişler iç içe halka olurlar. Şeyh de halkaya dâhildir. Şeyhin idare ettiği zikrullahı zakir maksuresindeki zakirbaşı ve zakirler vurmali sazlarla söyledikleri ilahilerle eşlik eder. Kıyam ayinindeki gibi önce cumhur ilahi okunur. Bazen ilahinin sonunda nutuk sahibi için Fatiha edilir. Bundan sonra şeyhin üç kez “İsm-i pak, cism-i pak, nesl-i pâk Hz. Muhammed Mustafa-râ salavat demesiyle topluca yüksek sesle okunan özel tavırlı veya besteli salavattan sonra şeyhin “Ya Allah Hû” veya “Allah Ya Hû” yahut “Hû Mevlam Hû” şeklinde seslenmesiyle devranî zikre başlanır. Dervişler sağ elleri yukarıya, sol elleri aşağıya bakar şekilde el ele tutuşarak -ve tutuşurken birbirlerinin ellerini öperek- sola doğru yan adımlarla ve çok ağır tempoda dairesel yürümeye başlarlar. Bu sırada başlarını adımlarına uygun, sağa ve sola çevirirler. Her adımda bir kez olmak üzere “Hû” ismi tekrar edilir. Sol

ayak sola atılırken, baş sağdan sola doğru döndürülür ve “Hû” denir. Bedenin ağırlığı, sol bacak üstüne verilip sağ ayak solun yanına çekilirken baş sağa döndürülür ve nefes alınır. Devran halkası böylece yürümeye başlar.

Zakirler üçüncü “Hû” zikir başlayınca zikrin ritmine uygun bir ilahi okumaya başlarlar. İlahinin sahibinin ismi okunduğunda, şeyh ayağını yere vurarak ve ritmi biraz ağırlaştırarak “Hay” diye seslenir. Bu işaretle dervişler “Hû” zikrinden “Hay” zikrine geçerler ve hem sol ayağı atarken, hem sağı yanına çekerken -yani bir “Hû” ismi zamanı içinde iki defa- “Hay” diyerek zikre devam ederler, bir yandan da el ele tutuşmayı bırakıp sol kollarını solundakinin sol omuzuna, sağ kollarını da sağındakinin beline koyarlar. Buna *kol atmak* denir. “Hay” zikrine başlandığında zakirler; bendir, mazhar, kudüm, halile, nevb gibi vurmali sazlarla zikrullahı eşlik ederler. Nevbenin misafir şeyhlere, halilenin de seyyidlere ikram edilmesi adaptandır. Muharrem ayındaki devranlarda Hz. Hüseyin ve Kerbela şehitlerine hürmeten saz kullanılmaz. “Hay” zikrine geçildiğinde şeyh ve halifeler, tâc-ı şeriflerini ve hırkalarını çıkarırlar. El ele tutuşulduğu zaman iki eli de aşağıya doğru olarak iki yanındakinin elini tutmakta olan şeyh, kol atıldığında iki kolunu birden iki yanındakinin omuzuna atar. Bunun yerine isterse halkadan ayrılıp yüzü kibleye dönük ve zikir halkasının ortasında yer alarak ayini idare edebilir (*türbeli meydan* denen ve o tekkenin eski şeyhlerinin türbelerinin tevhitane ile bitişik olduğu tekkelerde, şeyhin yüzü bazen kibleye, bazen sandukalara doğrudur). Zakirbaşı, eğer halkaya katılmışsa kol atılmakla birlikte halkadan ayrılıp devrandan çıkar ve zakir maksuresine gider. Devranın idaresi bütünüyle şeyhe aittir. Bu bakımdan devranî zikri yaptıran şeyhlerin mutlaka müzik bilgisi sahibi olmaları ve zakirbaşı ile ritim açısından iyi anlaşabilmeleri gereklidir.

Devran devam ederken zakirler de ritim vurarak ilahi okumaya devam ederler. Genellikle ilahiden ilahiye geçerken ritim yavaş yavaş hızlanır. Devran hızlandığında ayak atma tavrı da değiştirilir ve sağ ayak halkanın içine, sol dışına doğru atılmaya başlar. Okunan ilahilerin arasında bir zakir kısa kasidelerle taksim yapar. Gereğinde taksimle makam da değiştirilir. “Hay” zikri kalbîye döndürülebilir, kalbî zikirde taksimler “ney” ile de yapılabilir. Taksimler genellikle kutuphanede ara sıra da zakir maksuresinde yapılır.

Bazen devran hızlandığında şeyh tarafından ayak vurularak devran “kısm” edilir. Kısm, ritmi tam bir misli zamanla ağırlaştırmak demektir. Buna *asma* da denir. Bu esnada zikir tarzı da değiştirilerek “Hay Hay

11- Rifâî dervişlerinin Halvetî Devrânî Âyini (d'Ohsson)

Hay” sesli, “Allah” lafzı kalbî olarak okunur. Devranda büyük çoğunlukla “Hû” ve “Hay” esmâ-i şerifleri okunur. Fakat çok değişik okuma tarzları vardır. Devranî ilahisi olarak bilinen özel besteli ilahi “A sultanım sen var iken” okunduğunda terennüm bölümünde “Ya Hay” diye ayak vurularak, öteki bölümlerde “Ya” demeden “Hay” ismine devam edilerek devran sürdürülür. Devran, bazen Bedevî topuyla bitirilir, bazen de şeyhin “İllallah” demesiyle sona erer.

Devran bittiğinde zikir halkalarındaki dervişler kible tarafı açık hilal biçiminde sıralanırlar. Şeyhin işaretleriyle ikişerli söyleyiş hâlinde “Hû” isminin zikri başlar, bu sırada zakirler özel bestesiyle “Lâ ilahe illallah, Muhammed Resulullah, sallallahu aleyhi ve sellimû teslimâ” okurlar. Akabinde bir zakir, devranda okunan ilahilerin makamına göre bitiş duasını okur. Duadan sonra şeyhin “İllâ Hû” sesiyle “Hû” zikrine son verilir. Bazen hemen oturulup okunan Kur’an-ı Kerim dinlenir, kısa bir dua yapıp “Fatiha” okunur. Tarikat adabına göre misafir şeyhler ile kıdemine göre

sırasıyla halifelere “Fatiha” ikram olunur. Daha sonra, şeyhin işaretleriyle topluca salavat ve tekbir okunur. Tekbirden sonra gülbank çekilir. Şeyh veya ikram ettiği kişi gülbank çekerken dervişler kısık sesle çift çift “Allah Allah” diyerek gülbankı dinlerler. Gülbank sonunda “Dem-i Hazret-i Pir” (o tarikatın pîrinin devri hürmetine) denildiğinde topluca “Yaa Allah Hû” denilip yer öpülerek ayağa kalkılır. Türbeli tekkelerde topluca türbeye doğru dönülüp Fatiha okunur. Sonra şeyhin yüksek sesle verdiği selam, her tarikatın kendi usulüne göre ser-tarik, pîşkadem, açığıbaşı gibi görevlilerden biri tarafından yine yüksek sesle alınır. Öteki kişiler sessizce selam alırlar. Daha sonra adapla tevhitneden çıkılır. Bazen de, “İllâ Hû”dan sonra oturulmadan ayakta gülbank çekilip ayine son verilebilir.

Sofular’daki Ekmel Tekkesi Şeyhi Koğacızâde Mehmed Efendi (ö. 1617) Halvetî devranının, bazı özel musiki tarzlarını tertip etmiştir. İstanbul’da, Edirnekapı Sır Tekke zakirbaşısı ve şair Hatib Zakirî Hasan Efendi

12- Rifâî dervişlerinin tığ, zincir, cenbiye vb. ile gerçekleştirdikleri âyinler (d'Ohsson)

(XVII. yüzyıl) Türk dinî musikisinin dâhi bestekârıdır. Fatih Mehmed Ağa Halvetî Tekkesi üçüncü şeyhi Bezcizade Şeyh Mehmed Muhyiddin Efendi (ö. 1611); “Nefes Anbarı” lakaplı Tercüman Yunus, Halvetî Tekkesi Şeyhi Osman Efendi (ö. 1683) ve Itrî'nin hocası Hafız Post (ö. 1693), Çarşamba'da Pazar Tekkesi'nin dokuzuncu şeyhi Esircizade Şeyh Hüseyin Efendi'nin (ö. 1693) oğlu Fethullah Çelebi (ö. 1699); Halvetî-Sivasî Şeyhi Abdülehad Nuri'nin (ö. 1651) halifelerinden Şeyh Mehmed Nazmi Efendi (ö. 1700); “Dıraman Zakiri” olarak tanınan Şeyh Ahmed Vefkî Efendi (ö. 1748); Çarşamba'da Pazar Tekkesi'nin zakirbaşlarından Ahmed Çelebi, Habib Dedezaade, büyük bestekâr ve musikişinaslardandır. Hafız Post'un hat hocası Tophaneli Mahmud Efendi ise Halvetiye-Cihangiriye Âsitanesi'nde zakirbaşısıydı.

İstanbul'da yetişen kıymetli Halvetî-Sinanî musikişinaslar içinde Ümmî Sinanzade Şeyh Hasan Efendi (ö. 1677); onun dervişlerinden Sütçüzade Hafız Ali Efendi (ö. 1699); Bahçevanzade Ali Şehrî Efendi (ö.1702); Silivrikapı'daki Seyyid Nizam Dergâhı Zakirbaşısı

Fehmi Efendi (ö. 1935); Zakirbaşısı Hafız İsmail Efendi (ö. 1936) sayılabilir. İstanbul'da yetişen Halvetî-Uşşakî musikişinaslar içinde ise Neyzen Mehmed Nuri Efendi (ö. 1822) meşhurdu.

Devranî ayin yukarıda belirtildiği gibidir. Ancak, bazı devranî tarikatlarda bu ayinin özel usulleri de vardır:

Kadirîlikte Devran Usulü

Kıyamî zikri benimseyen Kadirîlik tarikatının Eşrefiye, Rumiye ve Resmiye kollarında kıyamdan sonra devran da yapılır. Ancak Halvetî devranının aksine, devran sağa doğru döndürülür. Devran esnasında kutuphanede bir derviş Mevlevîler gibi ama kollarını açmadan ve sola değil; sağa doğru çok süratle sema eder ki buna *Kadirî seması* denir.

Sivasîlikte Devran Usulü

Halvetiye'nin Sivasiye kolunda devrana kalkılınca dervişler önce kendi etrafında sema etmeye başlar, sonra devran halkası oluşturulur. Sema esnasında “Hay Allah” diye zikredilir.

Sünbülilikte Devran Usulü

Halvetiye'nin Sünbülüye şubesinin İstanbul Kocamustafapaşa'daki âsitanesinde her hafta uygulanan usulde devrana hep aynı ilahiyle kalkılır. Güftesi Pir Sünbül Sinan'ın şeyhi Cemaleddin-i Halvetî'ye, bestesi ise Cihangir Dede'ye ait "Safha-i sadrında dâim âşkın efkârı Hû" matlalı hüseyinî ilahi okunurken her beytin sonunda perde yükseltilir ve devranın temposu hızlandırılır. Bu ilahinin sonunda "Şeyh Cemâlî" sözüne gelindiğinde çekilen "Hû" zikri "Hay" zikrine döner ve devran kısım edilir. Devranın devamı genel Halvetî devranı gibi sürer.

Eskiden İstanbul'daki bütün tekkelerde 10 Muharrem'de özel ayınlar yapılırdı. Bunlardan Kocamustafapaşa Sünbülî Âsitanesi'ndeki hususi bir öneme sahipti. Çünkü âsitane bahçesinde Hz. Hüseyin'in iki kızının türbesi bulunmaktadır. Dergâhın inşasından beri her yıl, ehl-i beyte duyulan hürmeti ve Kerbela faciasının kederini simgeleyen bir ayın yapılırdı: 10 Muharrem'de öğle namazından sonra İstanbul ve civarındaki tekkelerden gelen misafir şeyh ve dervişlerle kılınan "husamâ" namazı⁴ akabinde mevlit, mersiye ve ehl-i beyt methiyeleri besteleriyle okunurdu. Akşam aşure ikramı sonrası kılınan yatsı namazından sonra, en kıdemli şeyh idaresinde cemaat 70.000 kelime-i tevhit çekerd. Daha sonra topluca devran ayini yapılırdı. Bu âdet günümüzde mevlit ve mersiye okumak şeklinde devam etmektedir. Eyüp Karyağdı Bektaşî Dergâhı Şeyhi ve Kadirî, Rifaî müntesibi Yaşar Baba (ö. 1934) muharrem ayında İstanbul'un birçok tekkesinde ve 10 Muharrem günü Sünbül Efendi Âsitanesi'nde yapılan ayinde ve Mercan'daki Valide Hanı ile Üsküdar Seyyid Ahmed Deresi'ndeki İranlılar Mescidi'nde mersiye okurdu. Bu sebeple İran Devleti'nden de "Şir-i Hurşîd" nişanı almıştı.⁵

Sünbülîler arasında İstanbul'da meşhur musikîşinaslar vardır: Sünbül Efendi Âsitanesi'nin beşinci şeyhi Yusuf Sinanzade Kadı Abdülkerim Efendi (ö. 1634); âsitanenin zakirbaşısı ve Eyüp'teki Şah Sultan Sünbülî Tekkesi Şeyhi Buhurîzâde Abdülkerim Kemterî Efendi (ö. 1778); âsitanenin zakirbaşısı ve Yedikule'deki Hacı

⁴ Husamâ namazı, kıyamet günü, hak iddia edenlere bu namazla mukabele etmek için kılınan bir namazdır. Genelde mübarek gece ve gündüzlerde özellikle İstanbul Sünbülî Âsitanesi'nde uygulanagelmıştır. Dört rekâtlık bir namazdır. Birinci rekâtta: 1 Fatiha-i şerife, 11 İhlas-ı şerif, ikinci rekâtta: 1 Fatiha-i şerife, 10 İhlas-ı şerif, 3 Kul yâ eyyühel-kâfirün, üçüncü rekâtta: 1 Fatiha-i şerife, 10 İhlas-ı şerif, 1 Elhâkümüt-tekâsür, dördüncü rekâtta: 1 Fatiha-i şerife, 15 İhlas-ı şerif, 1 Ayetü'l-Kürsî okunarak ikame edilir.

⁵ Hacı Ârif Bey'den sonra, bir yabancı devletten nişan alan ikinci Türk musikîşinası olan Yaşar Baba'dır.

Evhadüddin Sünbülî Tekkesi'nin Şeyhi Şikarîzade Hacı Ahmed Efendi (ö. 1831); Dede Efendi'nin öğrencisi ve âsitanesi zakirbaşısı Mutafzade Hacı Ahmed Efendi (ö. 1883), Sünbül Efendi Türbedarı Şeyh Hamdullah Efendi (ö. 1864); Hacıkadınlı Nuri Efendi (ö. 1847), Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1894), Cihangir Tekkesi Şeyhi Hafız Resmî Efendi (ö. 1901), âsitanenin on dokuzuncu şeyhi Mehmed Rızaeddin Efendi'nin torunu Şeyh Mehmed Sinan Efendi (ö. 1924), âsitanenin yirminci şeyhi Mehmed Kudbüddin Efendi (ö. 1913), Şeyh Kısık Mustafa Efendi (ö. 1876), kardeşi Aktar Hacı Ahmed Efendi (ö. 1874), Merkez Efendi Türbedarı Zakir Hakkı Dede (ö. 1903), âsitane meydancısı Gül Ali Dede (ö. 1914); Hafız Sadeddin Efendi (ö. 1927) ve Kocamustafapaşa Camii Hatibi Şeyh Nida Efendi (ö. 1927); Balat Sünbülî Tekkesi Şeyhi Melamî-meşrep Kemal Efendi (ö. 1914) devrinin ünlü zakir ve musikîşinaslarındandı. Merkez Efendi türbedarı Şeyh Siyahî Salih Efendi (ö. 1899), güzel devran idaresiyle meşhur bir zakirdi. Sünbülî Âsitanesi zakirlerinden Hakkak Hafız Abdi Efendi (ö. 1902), çok iyi devran idaresinden dolayı fiilen zakirbaşılık yapardı.

Gülşenîlikte Devran Usulü

Şeyh İbrahim-i Gülşenî'nin (ö. 1533) tesis ettiği Gülşeniye Mevlevîlikten sonra en estetik ritüellere sahip tarikattır. Ayin, kırmızı makam postu karşısında halka şeklinde oturan dervişlerin, Fatiha'dan sonra şeyhin işaretleriyle tevhit çekmesiyle başlar. Ayağa kalkıldığında "Hû" ve "Hay" ismi zikredilir. Bu sırada zakirler özel besteli *Gülşenî savtı* okurlar. Savt okunurken saz çalınmaz. Ancak zikir hızlandığında ilahilerle kudüm, mahzar, bendir, halile gibi vurmali sazlar kullanılır. Bu esnada dervişler, el ele tutuşarak sola dairesel yürüyüşe başlarlar. Bu yürüyüşte sol ayaklarını, "kutuphane" denen zikir halkasının merkezine doğru, sağ ayaklarını ters yöne doğru atarlarken, sol ayakla beraber bedenlerini öne doğru eğer, sağ ayakla doğrulurlar. Gülşenî tâcının pembe renkli ve yeşil destarlı oluşu nedeniyle yukarıdan izlendiğinde, bir gül goncasının açılıp kapanmasını andıran devran oldukça estetik görünür. Gülşenî ayininde, savt dışında, diğer tarikat ayinlerindeki musiki formlarının aynısı kullanılır. Ayin, devranın sonunda Kur'an-ı Kerim tilaveti ve duayı takiben şeyhin Fatiha vermesiyle sona erer.

Gülşenîlik, Türk musikisine İstanbullu Derviş Ali Şirüganî Dede (ö. 1714); Derviş Sadayî, Zakir Hüdayî Çelebi gibi çok değerli musikîşinaslar ve bestekârlar kazandırmıştır. Ali Şirüganî Dede, IV. Mehmed, II. Mustafa ve III. Ahmed Han devirlerinde İstanbul'da en

üstat musiki icracısı, âlimi ve hocası, 100 civarındaki kâr, beste, murabba, semai gibi din dışı ve 600 kadar savt, tespih, ilahi, durak, naat gibi dinî eserlerin bestekâridir. Son devirlerde Gülşenî savtları ancak Hüdayî Âsitanesi şeyhleri Abdurrahman Nesib ve Ruşen efendiler gibi meraklı musikişinaslarca öğrenilebilmişti. Nesib Efendi'nin çargâh, sabâ; Ruşen Efendi'ninse mahur ve müstear bestelenmiş savtları vardır.

Zeyniye-Vefaiye Devran Usulü

Zeyneddin-i Hafi (ö. 1434) tarafından kurulan Zeyniye devranî ayini benimseyen bir tarikattır. Ancak bu tarikatın Vefaiye kolunun sahibi Şeyh Ebu'l-Vefa'nın ictihadiyle uygulanan *Vefa devri* denen özel bir ayini vardır: İç içe oluşturulan devran halkalarındaki dervişler, sağ ellerini öne, sol ellerini arkaya uzatarak el ele tutuşurlar. Kutuphane solda kalacak şekilde, Kâbe tavafındaki gibi dairesel yürüyüşe sol ayakla başlanır. Önce bir miktar "Hayyü'l-kayyum Allah" zikri okunur; tempo hızlanınca "Allah, Vâhid, Ehad, Samed", hız artarken "Hay Hay Hû" zikri yapılır. Zakirler bu hızlı tempoya uygun ilahilerle eşlik ederler. Vefa devrinde vurmali saz çalınmaz. Devran, genel Halvetî devranı gibi biter.

Şeyh Vefa Hazretleri (ö. 1491) "Vefa devri"nden başka "içtihat"ı ve "Vefaiye evradını" tertip etmiştir. Şeyh Vefa Hazretlerinin türbedarlığını yapan Osman Efendi (ö. 1889), son devrin çok önemli bir zakirbaşısı idi. Bütün tarikat ayinlerini çok iyi bilir ve idare ederdi. İstanbul'un birçok zakiri ve kıyamî zikri idare eden kıyam reisleri onun yetiştirdiği kişiler idi.

Cerrahîlikte Devran Usulü

Halvetîliğin Cerrahî şubesi devranî ayin usulünü benimseyen bir tarikattır. İstanbul Karagümrük'teki âsitanede devran ayini pazartesi günü öğleden sonra -son dönemde perşembe yatsıdan sonra- yapılmaktadır.

Cerrahî ayini, diğer Halvetîlerin devranından farklı değildir. Sadece "Hay" zikriyle süren devran sırasında, sertarik zikir halkasının dışına çıkarak makam postunun önünde Fatiha okur ve sonra sola dönen devranın aksine yürüyerek -ve bazı esmaları zikrederek- âdeta zikir halkasını tavaf edermiş gibi üç defa devreder ve makam postu önünde bir Fatiha daha okuyup tekrar halkaya girer. Sadece Cerrahî Âsitanesi'ne mahsus bu zikre *top zikri* denir. Bundan sonra, şeyhin "Ya Mevlâm Hay Hay Hû" demesiyle ayinin *Vefa devri* safhası başlar. Sağ el öne, sol el arkaya uzatılarak elele tutuşulup, kutuphane solda kalacak yönde, daire şeklinde yürüyerek yapılan Vefa devri sırasında da zakirler ilahi okumaktadırlar.

Birkaç devirden sonra, yine her adımda olmak üzere, "Hay Hay Hû" yerine "Allah, Vâhid, Ehad, Samed", daha sonra da "Hayyü'l-kayyum Allah" -veya bu sıra ters de olabilir- zikrinden sonra Vefa devri biter; ancak ayin, diğer Halvetîlerin devranı gibi sürer.

Hız. Pir Nureddin Cerrahî'nin (d. 1678-ö. 1721) içtihatiyle uygulanan devrana *tavaftevhidi* denir: Devran "Ya Hay" zikriyle sürerken şeyh "üçer üçer saf" deyince, halkadan ayrılan dervişler, sol tarafları kutuphaneye gelecek şekilde art arda üçerli saf oluştururlar. Safların dışındaki halkadakiler yine sola doğru devranı döndürmeye devam eder. Üçlü saftakilerse düz adımlarla ters yönde yürürler. Şeyh ortadaki kutuphanede sola doğru kendi etrafında Mevlevîler gibi sema etmektedir. Yukarıdan bakıldığında dönen bir araba tekerleğinde bir merkezden çıkan ışınlar şeklinde sıralanan üçlü saflar ve arkalarında tekerleğin çemberi gibi dönmekte olan zikir halkaları, çok estetik bir görünüm sergiler. Tavaftevhidi her zaman yapılabilir, fakat ramazanın ilk haftasında muhakkak yapılması Cerrahîliğin usullerindedir.

Cerrahîliğe mahsus bir başka ayin usulü de *Arafat vakfesidir*. Kurban Bayramı arifesinde ikinci vakti yapılan bu ayin, Arafat'ta vakfeye duran hacılara manen iştirak etmek niyetiyle yapılır. Arafat'taki hacılar gibi telbiye, tekbir ve salavat okunup dua edildikten sonra kısa bir devran yapılarak ayin bitirilir. Bu ayin, 1717'de Kurban arifesi günü Hz. Nureddin'in; Sokollu Mehmed Paşa'nın şeyhi, Nureddinzade Muslihuddin-i Halvetî'nin (ö. 1571) Edirnekapi Sakızağacı'ndaki türbesini ziyaret ettikten sonra yaptığı ve üç sene devam ettirdiği ayinden sonra sürdürülmüştür. Önceleri "Sır Tekke" denen bu yerde yapılan ayin, sonradan Cerrahî Âsitanesi'nde yapılmaya başlamıştır.

Cerrahî Âsitanesi'nde birçok değerli zakirbaşılar görev yapmıştır: Şeyh Hasan Efendi (ö. 1804), Şeyh Mehmed Necib Dede (ö. 1819), Pepe Şeyh Hasan Efendi (ö. 1822), Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1827), Şeyh İsmail Efendi (Kanbur Hafız) (ö. 1839); Şeyh Salih Efendi (ö. 1852); Yağlıkçılar kâhyası Şeyh Salih Efendi (ö. 1869); Yorgancı Şeyh Ömer Efendi (ö. 1872); Tahtaminare Şeyhi Hafız Mehmed Efendi (ö. 1873); Şeyh Hafız Hüseyin Efendi (ö. 1901); Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1915), Şeyh İbrahim Edhem Efendi (ö. 1916) değerli zakirbaşılardan bazılarıdır. Diğer Cerrahî tekkelerinde de çok değerli zakirbaşılar bulunmuşlardır. İsmail Dede Efendi'nin talebesi ve Zekâî Dede ile Hacı Arif Bey gibi iki musiki devinin hocası Eyübî Mehmed Bey (ö. 1850) bunlardan biridir. Eyüp'te Hz. Pîr'in halifesi Sertarikzade Sertarik Şeyh Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1758) yaptırdığı Cerrahî Tekkesi'nin zakirbaşı olan Mehmed Bey'in günümüze ulaşabilmiş

13- Mevlevî sema (Amsterdam, Rijks Müzesi)

onbeş eseri, çok yüksek seviyedeki sanat gücünün göstergesidir. Yine Sertarikzade Tekkesi'nin ve Nureddin Âsitanesi'nin Zakirbaşısı Eğrikapılı Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1916) büyük bir musikişinastır.

MEVLEVİ AYINLERİ

Mevlevî ayini kuudî, kıyamî ve devranî olarak sınıflandırılan ayinlerden tamamen farklı özelliklere sahiptir. Hz. Mevlana'nın vecd hâlindeyken yaptığı sema, oğlu Sultan Veled'den (ö. 1312) sonra Pir Âdil Çelebi (ö. 1560) ve daha sonra Pir Hüseyin Çelebi (ö. 1666) tarafından bugünkü hâlini almıştır.

Mevlevî ayini formu, Türk musikisinde özel olarak bestelenen formdur ve farklı makamlarda birçok bestesi vardır. Bestekârı bilinen ilk ayin Köçek Derviş Mustafa Dede'nin (ö. 1684) beyatî ayinidir. Bunu Itrî'nin (ö. 1712) segâh ve Hâyî Şeyh Osman Dede'nin (ö. 1730) çargâh, hicaz, rast ve uşşak makamındaki dört ayini izlemiştir. 1700'lerden sonra ayin besteleri çoğalmıştır. Fakat bunların bazıları bugün kaybolmuştur. Eyüplü Hüseyin Dede'nin

(ö. 1740) nühüft, Musahib Seyyid Ahmed Ağa'nın (ö. 1794) hicaz, nihavent ve sabâ, Musahib Bursalı Âmâ Sâdık Efendi'nin (ö. 1707) bestenigâr; Hafız Abdürrahim Seyda Dede'nin (ö. 1800) irak, isfahan, hicazeyn; Kudümzen Hafız Ali Dede'nin (ö. 1800) nühüft; Ali Nutkî Dede'nin (ö. 1804) şevkutarab; III. Sultan Selim Han'ın (ö. 1808) sûzidilârâ; Şeyh Abdülbaki Nâsır Dede'nin (ö. 1821) acembuselik, isfahan; Şeyh Abdürrahim Künhî Dede'nin (ö. 1831) hicaz, nühüft; Hamamîzade İsmail Dede'nin (ö. 1846) sabâ, neva, bestenigâr, sababuselik, hüzzam ve meşhur ferahfeza, Mustafa Nakşî Dede'nin (ö. 1854) şeddarabân; Hacı Haşim Bey'in (ö. 1868) güftesi Beşiktaş Şeyhi Hacı Hasan Nazif Dede'ye ait sûzinak ve şehnaz; Tanburî İsmet Ağa'nın (ö. 1870) hepsi kaybolan müstear, isfahan, rahatfeza; Şeyh Arif Hikmetî Dede'nin (ö. 1874) kaybolan mahur; Tanburî Kâmil Dede'nin (ö. 1875) kaybolan yegâh; Manisalı Mustafa Cazim Dede'nin (ö. 1875) hicazkâr; Selanikli Necib Dede'nin (ö. 1883) kaybolan sûzinak; Müezzinbaşı Rifat Bey'in (ö. 1888) neveser ve ferahnak; Neyzen Sâlih Dede'nin (ö. 1888) şeddarabân; Hacı Faik Bey'in (ö. 1891) düğah ve bir selamlı yegah; Beylikçizâde Ali Aşkî Bey'in (ö. 1892)

14- Mevlevî sema

bir kısmı unutulmuş hüseyinî-âşîran ve yarım kalan nikrîz; Hafız Zekâî Dede'nin (ö. 1897) mâye, ısfahan, sûzinâk, sabâ-zemzeme, sûzidil; Kudümzenbaşı Ahmed Hüsameddin Dede'nin (ö. 1900) rahatül'ervah; Şeyh Ahmed Celaleddin Dede'nin (ö. 1907) düğah; Bolâhenk Nuri Bey'in (ö. 1910) karcıgar bûselik; Şeyh Hüseyin Fahreddin Dede'nin (ö. 1911) acemaşîran; Yahya Efendi Zakirbaşısı diye tanınan Şeyh Mehmed Şevki Efendi'nin (ö. 1914) kaybolan ısfahan; Musullu Hafız Osman Dede'nin (ö. 1918) bir selamlık hüseyinî; Abdülkerim Dede'nin (ö. 1920) kaybolan yegah; Rauf Yektâ Bey'in (ö. 1935) yegah; Ahmed Avni Konuk'un (ö. 1938) buselik-âşîran, dilkeşide ve rûy-i irak; Muallim Kâzım Uz'un (ö. 1938) sultanîyegah; Zekâî Dedezade Hafız Ahmed Irsoy'un (ö. 1943) beyâtî-bûselik ve müstear; Râkım Elkutlu'nun (ö. 1948) karcıgar; Hafız Kemal Batanay'ın (ö. 1982) nikrîz; Sadettin Heper'in (ö. 1980) hisarbûselik ayinleri vardır. Hüseyin Sadettin Arel (ö. 1955) çeşitli makamlardan 51 ayin bestelemiştir. Son devirlerde Cinuçen Tanrıkorur'un beyâtî-arabân ve eycârâ; Zeki Atkoşar'ın muhayyer, sazkar, mahur; Necdet Tanlak'ın neveser ve tahir; Fatih Salgar'ın uşşak; Doğan Ergin'in ferahnâkaşîran; Cüneyd Kosal'ın nişabur; Kemal Tezergil'in nihavent; Hasan

Esen'in şehnaz; Ahmet Çalışır'ın hicazkâr ayinleri Türk musikisi repertuvarına katılmıştır.

İstanbul'daki cuma ve salı Galata, cumartesi Üsküdar, pazar Kasımpaşa, pazartesi ve perşembe Yenikapı, çarşamba Beşiktaş (daha sonra Eyüp Bahariye) Mevlevîhanelerinin ayin günleriydi. Ayrıca bayram, kandil gecelerinde ve hilafet merasimlerinde de ayin yapılırdı.

“Sema” diye bilinen ve tekkenin “semahane”sinde yapılan Mevlevî mukabele-i şerifi şöyledir: Meydancı dede namaz vaktinden az önce, semahanedan aldığı ters yayılı, kırmızı şeyh postuyla şeyhe varır ve sema izni ister. Şeyh “Eyvallah” derse meydancı dede, yüksek sesle ve özel okunuşuyla “Abdeste tennûreye salâ!” diye dervişlere seslenir ve postu semahaneye usulünce serer. Sonra ezan okunur. Semaya girecek dervişler, büyük bir hürmet ve usule uygun biçimde sema kıyafetlerini (tennure, elif-nemed, destegül, resim hırkası, sikke) giyerler. Meydancı dedenin “Buyrun Ya Hû” davetiyle dedeler ve dervişler teker teker baş eğerek selam verip sağ ayakla, eşige basmadan semahaneye girerler ve görev ve kıdemlerine göre ayakta beklerler. Ayinin musikisini icra edecek mutrib heyeti de mutribhanede yerini alır. Herkes, sağ ayak başparmakları sol ayak başparmağının üzerinde, yani ayakları mühürlü ve elleriyle çapraz omuzlarını tutup ayakta “niyaz vaziyeti”nde şeyhi bekler. Şeyh, sağ arkasındaki meydancı ile semahaneye girer ve ayak mühürleyip baş eğerek dervişlerle sessizce selamlaşır. Şeyh, postuna geçer ve cami usulü kılınan namaz, şeyhin Fatiha'sıyla sona erer.

Namazdan sonra *Mesnevî* sohbeti için dervişler yüzleri *Mesnevî* kürsüsüne dönük bekler. Şeyh veya *Mesnevî*han kürsüye çıkıp oturduğunda, herkes yer öperek bulunduğu yere oturur. *Mesnevî*den şerh edilecek beyitleri şeyh kendi okumayacaksa, *Mesnevî* okumakla görevli dede (*kâri-i Mesnevî*), kürsünün altındaki seccadeye, yüzü kibleye dönük oturur ve şerh edilecek beyitleri okur. Şeyh, Allah'a yalvarış, istimdat, mağfired içeren bazı beyitleri okuduktan sonra *Mesnevî* beyitlerinin şerhine başlar. Sonunda “Yüce Allah'ın sırlarının kâşifi Mevlana böyle buyurdu. Onun buyurdıkları ne rüyadır ne faldır ne de yıldız bilgisidir. Doğrusunu Allah bilir ama herhâlde Hakk'ın bir vahyi olsa gerekir.” anlamındaki Farsça dörtlük okunarak *Mesnevî* şerhi bitirilir. Sonra mutribhaneden kısa bir Kur'an-ı Kerim okunur. Fatiha okunmaz. Şeyhin kürsü üzerinden okuduğu post duası sonunda Fatiha okunur. Şeyh, kürsüden inerken, herkes yer öpüp ayağa kalkar ve kibleye göre semahanenin sağ tarafından yerlerini alırlar. Çok ender olarak *Mesnevî* şerhi yapılmamışsa, bu yer alma namazdan sonra olur.

Post duası da posta oturulunca yapılır.

Sema ayını, Hz. Peygamber'e olan sevgi ve saygının ifadesi olarak "naat-ı Mevlana" ile başlar. Hz. Mevlana'nın "Ya Habîballâh, Resûl-i Hâlik-ı yektâ tüyi" (Ey Allahın sevgilisi, tek ve eşsiz yaratıcının elçisi sensin) diye başlayan ünlü naatını, Türk Musikisinin dâhilerinden Itrî, rast makamında bestelemiş ve bu şaheser; "naat-ı Mevlânâ" olarak iki asırdan fazla hem mevlevîhanelerde hem de gerektiğinde başka tekkelerde okunmuştur.

Naat-ı şerif bitince kudümzenbaşı kudüme birkaç darbe vurur ve neyzenbaşının "post taksimi" yapılıır. Ardından kudüme ilk darbe vurması ile peşrev çalınmaya başlanır. O anda şeyh ve semazenler ellerini hızla yere vurup ayağa kalkarlar. Buna *darb-ı celal* denir. Neyzenler de ayağa kalkarak icraya katılırlar. Bu sırada şeyh, postun önüne çıkıp dervişlerle baş keserek selamlaşır. Sonra şeyh, sağa dönüp peşrevin temposuna uygun bir şekilde, sağ adımla yürümeye başlar. Semazenler de aynı tarzda yürümeye başlarlar. Şeyhin arkasındaki kişi (aşçıbaşı veya semazenbaşı) postun önüne geldiğinde ayak mühürleyip baş keser ve *hatt-ı istiva* denen postun ucuyla kapı arasında olduğu varsayılan ve şeyhden başkasının basamayacağı çizgiyi sağ ayakla atlayıp posta arkasını dönmeden, ayak mühürleyip bekler. Bu sırada arkasındaki semazen de postun önüne yaklaşmıştır. O da ayak mühürler ve postun önünde iki derviş birbirlerinin yüzüne, özellikle iki kaşın arasına bakarak ve hırkalarının içindeki sağ ellerini kalplerine götürerek birbirlerine niyaz ederler. Postun sağındaki kişi arkasını semahaneye dönmeden yine sağa dönerek yürümeye başladığında, kendisinden sonraki semazen yine aynı tarzdaki hareketlere devam eder. Böylece her semazen birbiriyle selamlaşır ki buna *cemal seyri* denir. Semahaneyi ikiye böldüğü kabul edilen hatt-ı istivanın post hizasındaki uzantısında gene ayak mühürlenip baş kesilir, karşı karşıya geliş olmadan yürümeye devam edilir. Eğer türbesi olan semahanede ayin yapılıyorsa türbenin yanından geçilirken de baş kesilip selam verilir. Şeyh, birinci devirde postun önüne geldiğinde, karşısında en kıdemsiz dervişle (nev-niyaz) selamlaşır ve ikinci, üçüncü devirler de aynen böyle devam eder. Üçüncü devirde sırasının sonundaki semazen, şeyhi beklemeden selamını verip yürümeye devam eder. Onun sıradaki yerini almasıyla şeyh de postuna geçmiş olur. Bu esnada mutrib peşrev çalmaktadır. Böylece üç defa semahanenin etrafının dolaşılmasına *devr-i Veledî* (Sultan Veled Devri) denir. Devr-i Veledî esnasında herkes sessizce "Allah" diye zikretmektedir. Mevlevî ayininin birinci bölümü sayılan devr-i Veledî de devranî ayin sınıflamasına girer.

Sonra kudümzenbaşı peşreve son verilmesini işaret için kudüme hızlıca birkaç defa vurur ve çok kısa ney taksimi yapılıır. Ney taksimi bitince mutribdaki okuyucular (ayinhân), yine saz refakatinde, ayini okumaya başlar. Şeyh, postunun üzerinde, semazenler şeyhin solundaki safta baş keserek selam verirler. Semazenler, semayı idare eden semazenbaşı hariç, omuzlarındaki hırkaları çıkarıp oturdukları yere bırakırlar ve hemen niyaz vaziyeti alırlar.

Şeyh, postun önüne doğru üç adım atarak ileri çıkar ve baş keser, herkes de baş keser. Şeyh, sağ eli üstte olarak ellerini kavuşturup dururken, semazenbaşı şeyhe doğru ilerler ve şeyhin elini, şeyh da eğilerek onun sikkelerini öper. Semazenbaşı hatt-ı istivanın sağına geçip, şeyhin sağ karşı yanında niyaz vaziyetinde durur ve baş keser. Onun her baş kesmesinde semazenler de baş keser. Şeyh de baş kesip sema iznini verdiğini belirtir. Semazenler sırayla şeyhin önüne gelerek baş kesip el öperler, şeyh de sikkelerini öper. Semazenbaşının verdiği işarete göre ilk semazen meydanda semaya başlar. Sağ el yukarıya, sol el aşağıya bakacak şekilde sema edilir. Semazenin sol ayağına direk, sağ ayağına çark denir. Direk, yerden hiç kesilmez ve diz bükülmez. Çark, direğin etrafında kalbe doğru döndürülerek atılır. Semazen her tam çarkda bir defa olmak üzere sessizce içinden "Allah" zikrini okur. Sema böyle devam eder. Son semazen de semaya girdikten sonra, semazenbaşı şeyhe baş kesip, sema idaresi için meydanda dolaşmaya başlar. Şeyh de postun gerisine çekilip, ayakta semayı izler.

Ayin bestesinin birinci selamı bitip, ikinci selamın başladığı, beste usulünün değiştiğinden anlaşılır. Selam başında, herkes bulunduğu yerde yüzleri "kutuphane" denen semahanenin merkezine gelecek şekilde durup, niyaz vaziyetinde baş keser ve ikili üçlü gruplar hâlinde omuz omuza yaslanır. Şeyh, postun önüne doğru ilerleyip baş kestiğinde, yine herkes baş keser. Şeyh, sessizce selam duasını yapıp yine postun gerisine geçtiğinde tekrar beraberce baş kesilir. Semazenbaşı ve semazenler yine birinci selamdaki gibi semaya girerler. Yalnız, el ve sikke öpme olmaz. İkinci selam denen bölüm böylece devam eder ve yine bestedeki usul değişikliği ile üçüncü selama girilir. Dördüncü selama giriş de aynı biçimde yapılıır.

Dördüncü selamda semazenler, semahanenin etrafında sema ederler, meydan boş bırakılır. Son semazenin de semaya girmesinden sonra, hepsi yerlerinden kıpırdamadan direk tutarak sema ederler. Semazenbaşı şeyhe niyaz edip semazenleri de yerleştirdikten sonra şeyhin solundaki yerine geçer ve artık yürümez. Şeyh ise, postundan öne ilerleyip niyaz eder ve o da semaya girer. Şeyh, sol eli ile hırkasının sağ

tarafını bel hizasından, sağ ile yakasından tutarak ve hırkanın göğüs kısmını sağ tarafa doğru hafifçe açarak sema eder. Şeyh hatt-ı istiva üzerinden adım atıp sema ederek semahanenin merkezine kadar gelir ve direk tutar. Bu tarz yaka tutarak ve ağır tempolu semaya “post seması” denir. Semazenbaşı da bulunduğu yerde post seması yapar.

Ayin bestesinin dördüncü selamının sözlü kısmı bittiğinde sazlar hemen son peşreve girerler. Eğer “niyaz ilahisi” icra edilecekse segâha geçiş taksimiyle ilahiye girilir. Son peşrev veya niyaz ilahisinin bitmesiyle son taksim başlar. Kutuphanede direk tutmakta olan şeyh, yavaş yavaş postuna doğru ilerler. Şeyh posta vardığında taksim bitirilir; hemen tiz perdeden Kur’an-ı Kerim -özellikle Bakara suresi 115. ayet- okunur. O anda herkes baş kesip, yer öperek oturur. Kur’an-ı Kerim tilaveti bitince “duagû dede” (duacı) özel tarzıyla duayı, tekbiri ve salavat-ı şerifi okuduktan sonra, şeyh, Fatıha der. Sonra şeyhle beraber herkes yer öpüp ayağa kalkarlar. Şeyh, postunun üzerinde “Hû diyelim” sözüyle biten gülbankı okur. Mutribân ve semazenler baş keserek yüksek sesle “Hû” derler. Şeyh, posttan ayrılıp baş keserek yüksek sesle selam verdiğinde, semazenbaşı yüksek sesle ve son Hû hecesini nefesince uzatarak selamı alır, semazenler de baş keser. Şeyh bu sırada postun tam karşısındaki kapıya doğru yürümektedir. Meydanın ortasına geldiğinde yine selam verir. Bu selamı neyzenbaşı alır, mutribdakiler baş keser. Şeyh semahanenin çıkışına vardığında posta doğru dönerek baş kestiğinde, herkes beraberce baş keser. Şeyh semahaneden ayrılınca herkes posta selam vererek teker teker semahaneden çıkar.

Mevlevî sema ayini, musikisinden kıyafetine kadar her alanda, pek çok sembolleri taşır. Benliğinden sıyrılan Mevlevî dervişinin başındaki sikke mezartaşı, tennuresi kefeni, hırkası kabridir. Kâinatı simgeleyen semahanenin sağı madde âlemi, solu mana âlemidir. Posttan sağa doğru hareket, yücelikten düşüklüğe gidış (ulviden süfliye); hatt-ı istivadan posta doğru hareket düşüklükten yüceliğe varıştır ki seyr-i süluk denen manevi olgunluğa erişme yolculuğunu anlatır. Kudümün ilk vuruşu Allah’ın “Ol” emrini simgeler. Ney, “insân-ı kâmil”dir. Neyin üflenmesi, İsrail’in “sur”u üflemesidir. Kalkarken yere el vurmak hem “ol”manın, hem suru işitince kabirden kalkmanın sembolüdür. Sultan Veled devri’ndeki üç tur, “ilme’l-yakîn, ayne’l-yakîn, hakke’l-yakîn” denen bilme, görme ve olma mertebelerine işarettir. Tecelli rengi olan kırmızı post üstündeki şeyh, insan-ı kâmil olan Hz. Mevlana’yı temsil eder. Hakikate varan yolu o bilir ve hatt-ı istivaya yalnızca o basabilir. Surun üflenmesiyle

kabirden kalkanların ruhlar insan-ı kâmilin peşine takılır. Onun yolundan gitmeyi Sultan Veled devri temsil eder. Semadaki selamlar “zat, sıfat, fiil, vahdet” gibi tasavvuf anlamlarını taşırlar. Dört selam; şeriat, tarikat, hakikat, marifeti anlatmaktadır. Dördüncü selamda; Allah’ın tek ve gerçek varlığı ile var oluş olan, “vahdet” durağından kıpırdamadan, ayak direyerek duruş, anlatılmaktadır. Ve sonunda: “Bütün mana mertebelerini bilsen de, ulaşsan da, asla kulluktan vazgeçme, en yüce makam ve mertebe kulluktur. Fakat bilenle bilmeyen bir değildir.” denilir.

Ayin-i Cem

Mevlevîlikte mukabele-i şeriften başka “ayin-i cem, aynü’l cem” denen bir ayin tarzı daha vardır. Semahane yerine “meydan odası” denen özel bölümünde yapılan ayin-i cem; ya bir sohbet meclisinde veya bir ikram için toplanıldığında naat okumadan ney taksimiyle başlar. Ayin okunurken, arzu edenler hırkalarının kollarını giyip post seması tarzında sema ederler. Selam başlarında durulmayan bu ayin, yine Kur’an-ı Kerim tilaveti ve gülbank ile biter, sonra istenirse sohbe ve ikrama devam edilir. Hz. Mevlana’nın ahirete intikali (5 Cemaziyelahir 672) Mevlevîlerce sevgiliye kavuşma, düğün gecesi (şeb-i arûs) olarak kabul edildiği için şeb-i arûsta ayin-i cem yapılırdı.

Mübtedî Mukabelesi

Sema etmeyi yeni öğrenmiş dervişin (nev-niyaz) mukabele-i şerife katılmasına izin verilmesi törenidir. Bu ayini ser-tebbâh (aşçıbaşı dede) idare eder. Tıpkı ayin-i cem gibi naat okunmadan ney taksimiyle başlar. Peşrevle beraber Sultan Veled devri yapılır ve sema edilir. Mübtedî mukabelesinde ayin okunmaz. Dört bölümlü sema, sadece peşrev çalmaya yapılır, Kur’an-ı Kerim tilaveti ve gülbankla biter.

Garipler Seması

Ayinden sonra semaya doyamamış dervişler, herkes semahaneden çıktıktan sonra hırkalarını çıkarmadan post seması tarzında 18 çark atarlar. Bu sema müziksiz, ışsız, tek başına yapıldığı için garipler seması veya karîbler seması (Hakk’a yakınların seması) adıyla bilinir.

BEKTAŞÎ AYINLERİ

Bektaşî sırrı denen, ibadeti halktan gizleme prensibi nedeniyle eski kaynaklarda yer almayan Bektaşîlikteki ayin ve zikir usulü; son dönemde yapılan derlemeler ve sözlü rivayetler sayesinde öğrenilebilmiştir.

15- Galata Mevlevihanesi (d'Ohsson)

Bektaşîliğin esas töreni olan *ayin-i cem* ve tarikatın yeni müntesiplerinin eskilerle tanışması için yapılan *ikrar ayini* çok özel törenler olup teferruatını ehli bilir. Bir Bektaşî ayini ana hatlarıyla şöyledir: Babanın Fatıha vermesiyle başlayan ayine geçmeden bütün erkekler pîr huzurunda iki rekât tarikat namazını kılar. Sonra Kur'an-ı Kerim tilaveti, bazı özel dua ve evrat eşliğinde yapılan kısa zikir Hz. Peygamber'e ve ehl-i beyte dair salavat-ı şerifler ve gülbank okunmasıyla sona erer. Akabinde "çerâğ uyandırma tercümanı" denen özel besteli eser okunurken semahhanedeki büyük mumlar yakılır ve edeple meydan odasına geçilir. Burada müzik eşliğinde semah denen bir nevi dinî raks yapılır. Ayrıca baş okutma, dolu içme, mücerretlik Ali Sofrası, kurban tıglama, lokma etme, Koyun Baba denen ayinler de semah eşliğinde icra edilir. Bazı ayinlerde semah yapılmaz ve sazsız gülbank ve tercüman okunur. Ali mevlîdi de sazsız okunur. Muharrem ayında da semah yapılmaz ve şüheda-i Kербela için mersiyeler okunur. Semah ritmik kol ve ayak hareketleri ile kadın erkek karışık icra edilen dinî bir rakstır. "Ağırlama" ile başlar, "yürütme" ve "yeldirme" denen hızlı bölümlerle devam eder. Zakirlerin saz eşliğinde okuduğu

semah havalarına "Eyvallah Hû" "Şâhim şâh" "Dost" terennümleriyle ihvan eşlik eder.

Bektaşî ayinleri ve semahı ile Alevî semahı birbirine karıştırılmıştır. Hatta son zamanlarda yazılan makale ve kitaplarda dahi Alevî-Bektaşî deyimi beraberce ve eş anlamlı olarak kullanılması vahim bir hatadır. Anadolu'da halk müziği eşliğinde yapılan semahlar, ağırlıklı olarak Alevî semahıdır. Büyük şehirlerdeki Bektaşî tekkelerinde ise, klasik kültürün yansımalarıyla üslup ve melodi yönünden müzik de semah da klasikleşmiştir. Bu semahın müzik değeri açısından zirve örneklerine İstanbul'da rastlanırdı. Semahta devr-i hindî, aksak, yürük semai, sofyan, curcuna, müsemmen, Türk aksağı gibi klasik usuller yanında Bektaşî devr-i revanı, Bektaşî raksanı, Bektaşî raksı kullanılırdı. İstanbul'da güzel ve sanatlı semah oynamakla ve nefes okumak ve çalmakla meşhur kimseler vardı: Kazlıçeşme Perişan Baba Dergâhı Şeyhi Yedikuleli Hacı Hasan Baba'nın dervişlerinden Erzurumlu Ceyhunî (ö. 1886), Ceyhunî'nin talebesi ve Sütlüce Bektaşî Dergâhı Şeyhi Münir Baba'nın dervişlerinden Çınarî (ö. 1899), Çamlıca Dergâhı'ndan İnebolulu Âşık Ahmed, saz çalmak ve nefes okumakta

16- Tarikat-ı Aliyye-i Kadiriyye Gülü (18 köşeli)

17- Tarikat-ı Aliyye-i Kadiriyye Gülü (18 köşeli)

18- Havuzlu Nakşibendi Gülü (18 köşeli)

22- Tarikat-ı Aliyye-i Kadiriyye Gülü (18 köşeli)

23- Tarikat-ı Aliyye Sa'diyye Gülü (7 köşeli)

24- Dört terkli Nakşibendiyye, Kadiri, Zenburiyye, Sadıkiyye Gülü

İstanbul'da pek meşhurdular. Yine, Sütlüce Şeyhi Münir Baba'nın müntesibi ve Bahriye Kolağası Mihrabî Baba'nın (ö. 1922) da çok güzel saz çaldığı ve hatta nefeslerini kendisinin bestelediği bilinir. Merdivenköy Şahkulu Dergâhı Şeyhi Mehmed Ali Hilmi Dede Baba (d. 1844-ö. 1910), Neyzen Mehmed Kâmî Efendi (ö. 1890?), Çamlıcalı Nuri Baba'nın dervişlerinden Tefvik Bey (ö. 1889); Samih Rifat Bey (d. 1874-ö. 1933) meşhur Bektaşî bestekârlarındandır. Sonradan Hacı Bektaş Dergâhı'na dedebaba olan Kazlıçeşme Şeyhi Hafız Mehmed Perişan Baba (ö. 1876) ise güzel saz çalmakla bilinirdi. Onun "Subh u şâm ey gönül çekelim gülbank" matlâlı kendi yazdığı ve uşak makamında bestelediği nefesi pek meşhurdur.

İstanbul'daki mühim Bektaşî musikisi şahsiyetlerinden biri, Müezzinbaşı Hacı Haşim Bey'dir. Kayıtlarda Mevlevî olarak geçse de mezar taşında

"tarik-i nazenîn"den olduğu yazan Haşim Bey, Eyüp Bahariye (Karyağdı Bektaşî Tekkesi) Şeyhi Hafız Baba'nın dervişiydi. Hafız Baba, beş vakit namazı Eyüp Sultan Camii'nde kılardı. Baba rahat yürüsün diye, Rumelili Bektaşîler, dergâhtan camiye inen yola Arnavut kaldırımını döşemişlerdi. Haşim Bey saray fasıl heyetinin serhanenesi ve müezzinbaşı; Hacı Faik Bey, Hacı Arif Bey, Bolâhenk Nuri Bey gibi güzide bestekârların hocasıdır. Ayin, beste, ağır ve yürük semai, köçekçe ve şarkılardan oluşan 73 bestesi günümüze ulaşmıştır. Kendisi *Hâşim Bey Mecmuası* diye bilinen nazariyat ve repertuar kitabının da yazarıdır. Tekirdağlı Hacı Hafız Rifat Efendi, İstanbul tavrıyla Bektaşî nefesi okuyan bir başka musikîşinastır.

Bektaşî ayinine mahsus başka ayinlerde rastlanmayan bir özellik, "deste", "takım" veya "arka" denen nefeslerdir. Bu nefeslerdeki bazı nakaratlar, Batı

19- Tarikat-ı Aliyye-i Kadiriyye Gülü (18 köşeli)

20- Tarikat-ı Aliyye-i Kadiriyye Gülü (18 köşeli)

21- Bedevi Gülü (Atasoy 218)

25- Tarikat-ı Aliyye-i Kadiriyye Gülü (18 köşeli)

26- Tarikat-ı Aliyye-i Bedeviyye Gülü (İstanbuli)

27- Tarikat-ı Aliyye-i Kadiriyye Gülü (18 köşeli)

müziğinde rastlanan kanon tekniğiyle tekrarlanır. Ayrıca, kalabalık semahlarda bulunanlardan bazıları “Ya Allah”, “Ya Şâh”, “Hû” gibi sözleri, icra olunan nefesin karar perdesinden tekrar ederler. Buna “dem tutmak” denir. Öteki tarikat ayinleri gibi, Bektaşî ayininde de perde kaldırılır ve semah havası hızlandırılır. Bestesiz okunan şiirlere *nutuk* adı verilir. Nefesler, naat-ı Ali, Düvazde (On iki) İmam, mersiye, miraciye, nevrüziye gibi türlere ayrılır. Bu türlere, ağır usulle bestelenmişse “oturak”, yürük usulle bestelenmişse “şahlama” denir. Şahlamalar, semaha uygun melodik yapıdadır. “Turnalar semahı” gibi özel semah havaları da vardır.

Şehir tekkelerinde yapılan ayinler, Balım Sultan’a mal edilen *Erkân-nâmedeki* usul ve erkâna göre yapılır. Bu ayin, mürşidin işaretleriyle nefes okuyup çalmakla başlar. “Oturak havası” denen ve ağır usullerde bestelenmiş

nefesler, oturarak ve sessizce dinlenir. “Şahlama havası” denen ve yürük usullerle bestelenmiş nefesler başladığında ise semaha kalkılır. Bu havalar gittikçe hız ve oynaklık kazanır. Semaha, becerebilen herkes katılır. Semah edenlerin sayısı hep çifttir. Değişmek isteyen, oturmakta olan kişinin dizini öperek niyaz eder ve onu kendi yerine davet etmiş olur. El ele tutuşmadan karşılıklı sıra hâlinde semah edenler, meydanın ortasında çalınan nefesin usul ve ritmine uygun ayak hareketleriyle, bir yandan yürür; bir yandan da kollarını ileri geri sallayıp göğüse kavuşturmak veya elleri göğsüne çarpaz götürmek suretiyle hareket eder ve karşılıklı selamlaşırlar. “Çerağ tahtı” denen mumların yandığı şamdanın ve babanın önünden geçilirken hürmeten arka dönülmeden geçer. Semahta okunan nefesin sahibinin ismi geçince ayak mühürlenip, kollar göğüse kavuşturulur, baş eğilip

28- Çarhlı Kadiri Gülü

29- Tarikat-ı Aliyye Sa'diyye Gülü (7 köşeli)

hareketsiz kalınır ve semah durur. Buna, “paymaçan” veya “darda durmak” denir. O mısra bitince semah devam eder. Semah ayini yine mürşidin işaretleriyle biter, ikramdan sonra meclis dağılır.

Tarıklama Semahı

En estetik tür olan “tarıklama usulü semah” şöyle yapılır: Semaha kalkan sekiz erkek ve sekiz kadın varsa, dört kadın, dört erkek yan yana ve erkeklerin karşısında kadınlar olmak üzere çaprazlama dört sıra oluşturulur. Semah edenler, meydanın ortasını dolaşmak yerine karşılıklı cephe hâlinde yer değiştirirler. Çalınıp okunan semah havaları çok hızlı ve oynaktır. Yer değiştirirken karşıdakine ve yanındakine çarpmadan tarıklama geçmeleri, birbirlerine arka dönmemeleri ve bir yandan da ayak, kol ve beden hareketlerini okunan nefesin ritmine uygun olarak yapabilmeleri gerçekten büyük ustalık isteyen bir iştir. Bu nedenle, tarıklama semahı çok seyrek yapılır.

Koyun Baba (Çoban Baba) Ayini

Bektaşîlerin açık havada yaptığı ayinlerine genelde “Koyun Baba ayini” veya “Çoban Baba semahı” adı verilir. Hıdrellez ve nevruz kutlamalarında veya adak gereği genellikle bir yatacın civarında herkesin katıldığı bu ayine Bektaşî deyimiyle “Kar muhabbeti” denir. İstanbul’da Koyun Baba semahı Merdivenköy Şahkulu Sultan Dergâhı’nda yapılırdı.

KAYNAKLAR

- Ahmet Bîcan Kasapoğlu’yla yapılan mülakat.
Albay Selahattin Güler’le yapılan mülakat.
Albay Zühdü Efendi’yle yapılan mülakat.
Bayramoğlu, Fuad, *Hacı Bayram-ı Velî*, Ankara 1983.
Dal, M. Fahrettin, Fahreddin Erenden’in Tasavvufî Görüşleri ve Eserleri ‘Envâr-ı Hazret-i Nüreddîn ve Tabakât- Cerrâhiyye (yüksek lisans tezi, 2006), MÜ SBE.
Ergun, Sadettin Nuzhet, *Türk Musikîsi Antolojisi*, İstanbul 1942, I.
Ergun, Sadettin Nuzhet, *Bektâşî Şairleri*, İstanbul 1930. *Müstakîmzâde Mecmuası* (el yazması, özel nüsha).
Ozak, Muzaffer, *Halvetîlik ve Halvetîler* (yayımlanmamış özel nüsha).
Ozak, Muzaffer, *Musahabat-ı Sufiyye* (yayımlanmamış özel nüsha).
Öztuna, Yılmaz, *Türk Musikîsi Ansiklopedisi*, İstanbul 1969, I.
Sadettin Heper’le yapılan mülakat
Salcı, Vahit Lutfi, *Gizli Türk Dinî Oyunları*, İstanbul 1941.
Salgar, Fatih, *Melevî Âyinleri*, İstanbul 2008, I-II.
Selahattin Demirtaş’la yapılan mülakat.
Şakir Çetiner’le yapılan mülakat.
Şeyh Raşit Efendi’yle yapılan mülakat.
Uludağ, Süleyman, *İslâm Açısından Mûsikî ve Sema*, İstanbul 1999.
Yekta, Rauf, *Türk Musikîsi Klasikleri*, İstanbul 1933, IV, V.
Yılmaz, Hasan Kamil, *Azîz Mahmud Hüdâyî*, İstanbul 1982.
Zâkir Şükrü Efendi, *Mecmûa-ı Tekâyâ*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, nr. 75.
Zâkir Şükrü Efendi *Mecmuası* (el yazması, özel nüsha).